

Gereben Ágnes

**BŰNTELEN BŰNÖSÖK:
A KOLLEKTIV MEGTORLÁS**

A NÉMETEK DEPORTÁLÁSA

A diszkrimináció szovjet korszakbeli történetének egyik legszörnyűbb fejezete a népek kollektív felelősségre vonásának krónikája. A történetről az elmúlt években fontos források láttak napvilágot.¹ Ezek megrázó erővel bizonyítják, mivé lesz egy társadalom a “helyzetbe juttatások” jelszavából kiinduló, kevesek hatalmának szolgálatába állított totális államban. Szovjet-Oroszország vezetése 1917 októberét követően kimondta a népek, nemzeti kisebbségek, általában minden etnikum egyenlőségét. Szigorú, egyebek mellett büntetőjogi felelősségre vonást helyezett kilátásba azok ellen, akik szóban vagy tettekben ez ellen lépnek fel. Ezzel párhuzamosan azonban már 1923-ban elhangzott a bolsevik párt XII. kongresszusán, hogy ha valamely nemzetiségnek nincsenek saját állami hagyományai, kizárólagosan birtokolt területe, akkor azt... más régiókba lehet költöztetni. A gondolat Sztáliné volt, de a pártkongresszus résztvevői lelkesen elfogadták. Olyannyira, hogy a kongresszusi határozatokba is bekerült. Nem csoda: az új rendszer par excellence represszív voltának jegyében addigra már lezajlott az első szovjet korszakbeli tömeges deportálás, amelynek során a bolsevik párt 1919. január 4-i határozatával kitelepítették, és kényszerlakhelyre számúzték a Tyerek menti kozákság több közösségét.

Ezt azután 17 nép és etnikum, valamint 55 nép részletes deportálása követte. Még az 1920-as években a finneké, a koreaiaké, az aleutoké. 1936 decembere után, amikor az új szovjet alkotmány újfent törvénybe iktatta valamennyi nép, faj, nemzetiség egyenlőségét, már javában folyt a nyugati határ mentén élő – s nyilván ezért -- egy párthatározatban “politikailag megbízhatatlannak” ítélt lengyel és német családok, összesen 45 000 ember deportálása Kazahsztán karagandai területére. 1937 elejétől folyamatos csoportokban követték őket Kelet-Ukrajna német lakosai. Egy 1937. július 17-i kormányhatározat nyomán a Szovjetunió déli határának közeléből, összesen 40 területről elvitték a Törökországgal határos régiókban lakó kurdokat, a keleti határvidékről pedig a koreaiakat. Utánuk egy sajátos “etnikumra” került sor: ezúttal nem a párt és nem is a kormány, hanem egy népbiztosság – a belügyi – adott utasítást “a szovjetellenes tevékenységet

¹ A globális számadatok, a deportáció törvényi hátterét, anyagi ráfordításainak statisztikáját, az áldozatok számát, nemzetiségi megoszlását és a rehabilitáció folyamatát leggazdagabban I. COJ, B. 1994/12: Az egyes népcsoportokról I. VORMSZBEHER, G. 1988: PARSZADANOVA, V. 1989: LESZNAJA PROMISLENNOSZTY 1989: ISZAKOV, K. 1990: SZOVJETSZKIJE NYEMCI 1990: IZ ISZTORII RASKULACIVANYIJA 1991: BUGAJ, NY. 1992: BELAJA KNYIGA 1992: MATYERIALI 1992: TAK ETO BILO 1993: NYESZOSZTOJAVSIJSZJA JUBILEJ 1992. VACSNADZE G. 1993: SZSZILKA KALMIKOV 1993: GYEMENTYJEVA, I. 1994: REPRESSZIROVANNIJE NARODI 1994. LAZAREV B. 1994: BUGAJ, NY. 1995: MASSZOVIJE REPRESSZII 2004: 455—474.

aktívan támogató trockisták és diverzánsok” deportálására.²

A népek kollektív bűnösségének jegyében 1941 augusztusában elrendelték a németek, 1943. október 14-én a karacsajok deportálását, 1943. december 27-én a kalmükök, 1944. január 31. csecsenek és az ingusok követték őket.³ 1944. február 26-án a balkárok, 1944. május 18-án a krími tatárok, 1944. július 31-én a Grúzia déli részén élő, eltörökösödött grúzok, a meszhetek, 1944. szeptember 20-án a muzulmán örmények, a hemsilek.

A kollektív büntetés indoklásaként a hatalom minden alkalommal az adott etnikum náci kollaboránsaira, illetve a szovjethatalom elleni fegyveres terrortámadásaira hivatkozott. Ilyen jelenségek, eltérő mértékben ugyan, de valamennyi nemzet fiai között előfordultak (miként a hosszú ideig náci megszállás alatt élő más szovjet népek – 80 millió ember! – történetében is).

A háború utáni újjáépítéstől milliárdokat elvonó akcióorozat valóságos oka azonban sokkal inkább az orosz gyarmatosítókkal és külön a szovjet rendszerrel szemben évtizedek óta megtörhetetlen, kegyetlen fegyveres ellenállás volt. Szerepet játszott benne az érintett, főleg muzulmán népek ideológiai (vallási) “elhajlása” és – a deportálás sújtotta területek elhelyezkedéséből kiviláglóan – az újabb világháborúra készülő Sztálin geopolitikai megfontolásai: „el kellett takarítani az útból” a megszállni készült muszlim területek lakosságával azonos vagy rokon vallású, kultúrájú szovjet állampolgárokat.

A kényszerlakhelyre szállított tömegeket általában előkészítetlen terep várta. A lakatlan vidékeken lyukas tetejű barakkokban, bútor – így ágyak – nélküli, fűtetlen hodályokban helyezték el őket. Rendszertelenül érkező, liszt- és krumpli-szállítmányokra korlátozódó élelmiszerellátással, elemi higiénés feltételek nélkül. Nem csoda, hogy a politikai rendőrségnek a helyszínről küldött -- a szovjet rendszer összeomlása óta kötettségre publikált -- jelentései éhínségekről, súlyos járványokról számolnak be. A téli időjárást korábban jószérivel csak hírből ismerő délvidéki deportáltak meleg ruha és cipő nélkül kerültek a szokatlan klimatikus feltételek közé, és tömegesen pusztultak a krónikus élelmiszer- és gyógyszerhiány közepette. A fűtetlen, lelakatolt vagonokban hetekig tartó utazás után a krími tatárok 46 százaléka meg se érkezett élve a deportálás helyére.

Az 1945 előtt kényszerlakhelyre szállított népcsoportok között különösen nagy volt a Molotov--Ribbentrop-paktum alapján 1939—40-ben megszállt balti államok polgárainak száma. Ekkor -- majd a háború után újra -- megtizedelték a litván, a lett és az észti értelmiséget, mint a nemzeti

² Az érintettek egy részének azonban az igazságszolgáltatáson kívül létrehozott, a politikai rendőrség és a bolsevik párt képviselőiből álló “trojkák” a többi deportálttal szemben engedélyezhették, hogy bizonyos határokon belül maguk választhassák meg kényszerlakhelyüket.

³ Ennek során az ilyen akciókat mindig személyesen felügyelő Berija NKVD-főnök meg az itt szerzett tapasztalatait 1956-ban Magyarországon is hasznosító Szerov tábornok parancsára a politikai rendőrségnek a helyi etnikumokat nemigen ismerő fegyveresei számos avar, kumik, lak, zsidó, oszét, azeri, lezgin, nogaj, dargin, kabard nemzetiségű lakost is a vagonokba hajtottak. Őket később többnyire visszaengedték lakóhelyükre.

eszme veszélyes letéteményesét. Erőszakkal a birodalom távoli, keleti végeire telepítették az 1940. július 6-án Romániának benyújtott szovjet diplomáciai jegyzék nyomán bekebelezett Besszarábia számos lakosát. Az 1940-es évek elején – egészen a szovjet és az emigráns lengyel kormányoknak a Szovjetunió területén felállítandó lengyel hadseregről 1943. július 30-án kötött megállapodásáig – folyamatosan, több hullámban deportálták a lengyelek különböző csoportjait is.

A második világháborús győzelem után Berlinből diadalmasan hazaérkező szovjet tisztek és katonák közül a határról egyenesen a GULAG-ra kerültek a győztes Szovjet Hadseregnek a korábban deportált népekhez tartozó fiai. Ez lett a sorsa az eredetileg Törökországból elszármazott krími görögök és cigányok, a Fekete-tenger mellékén lakó bolgárok, a szovjethatalom ellen sokáig szervezett harcot folytató ottani örmények, valamint a kaukázusi darginok, az abazinok, a nogajok, a tavlinok, a tazok, a kumikok nagy részének és sok dagesztáninak (az ott élő 12 nép fiait együttesen nevezték így az iratokban).

Deportálták Vlaszov tábornok náci kollaboráns hadseregének ki nem végzett katonáit. A szövetségesek jóváhagyásával a nyugati országokból erőszakkal a Szovjetunióba szállított hontalanok nagy részét és a világháború után a leningrádi területen élő finneket.

A vagonok azonban nem csak egyes etnikumok képviselőit vitték el otthonukból: a jehovistáktól, az adventistáktól és más vallási szekták tagjaitól a prostituáltakig számos társadalmi réteggel szemben alkalmazták ezt a büntetést. És akkor még nem szóltunk a hazájukba hazatérő volt szovjet hadifoglyokról, a GULAG politikai foglyai számára az NKVD helyi képviselője által gyakran automatikusan újabb 5–8 évre meghosszabbított kényszermunkáról, valamint a szláv lakossággal szemben alkalmazott ilyen jellegű megtorlás többi esetéről.

KOMPAKT KÖZÖSSÉGEK

A hosszú lista sok százezer tragikus sorsot takar. Közülük most a szovjet németek történetét vesszük szemügyre, hogy legalább vázlatos képet kapjunk a kollektív felelősségre vonás áldozatául esett népek deportálás előtti, alatti és – egymástól sokban eltérő – azt követő krónikájáról.

Az utolsó szovjet népszámlálás adatai szerint a birodalom felbomlásakor több mint két millió német állampolgára volt a Szovjetunióknak; a német közösség vezetői általában három millió emberről beszélnek. Őseik főleg II. Katalin cárnő uralkodása alatt, 1764-től, majd a napóleoni háborúk idején, a 18. század végén–a 19. század elején német, osztrák, svájci területekről tömegesen érkeztek a kétfejű sas országába, főleg a szakképzett munka reményében. Első nagyobb közösségeik a Volga mentén alakultak ki, később pedig főleg Dél-Ukrajnában és a Kaukázusban

hoztak létre mezőgazdasági telepeket, iszonyú munkával itt is, ott is hatalmas szűzföldeket hódítván meg. Érdekes, hogy az orosz birodalomban járó bel- és külföldi utazók a XIX. század elejétől az 1930-as évekig szinte kivétel nélkül beszámoltak a sokkoló élményről, amely az elhanyagolt tájak után felbukkanó, gondosan megművelt, takaros német telepek, a virágzó, gazdag, öntudatos élet láttán érte őket. Sok helyütt – ott, ahol ez a népcsoport még megmaradt kompakt közösségekben – ez a kiáltó különbség mindmáig fennáll.

A bevándorolt németek a XVIII. század végétől gyorsan megtalálták számításukat Oroszországban. Általában helyi önkormányzatuk volt, saját iskoláik, templomaik, virágzó kulturális életük. Helyzetük azonban az orosz-német viszony mindenkori függvényében alakult, vagyis az első világháború kitörésétől folyamatosan romlott. 1914 ősztől mindenféle németellenes pogromok söpörtek végig a nyugati határ menti orosz városokon (az egyiknek kis híján áldozatul esett az ifjú költő Borisz Paszternak is, aki akkoriban egy német családnál bérelt szobát).

Az általában türelmes orosz lakosság könnyen kaphatónak bizonyult a németellenességre, hiszen történelme folyamán mindvégig a cárok környezetében felbukkanó balti bárók – “a németek” – testesítették meg szemükben a Gonoszt, aki hol befolyásos kegyencként, hol ádáz ellenfélként próbálta letéríteni útjáról a szerintük egyedül helyes, öntörvényű orosz fejlődést. Az általános németellenességet fokozta, hogy az orosz cárok több nemzedéken át hagyományosan a német fejedelmi udvarokból nőültek, s így az “egyszerű” orosz embernek a hatalom iránti viszonya nagyrészt a “jó cár–idegen, gonosz cárné” antinómiájára korlátozódott.

Az első németellenes pogromokat követően, 1915. december 13-én II. Miklós cár elrendelte a német települések felszámolását. Lakóikat 1917 áprilisáig Szibériába deportálták volna, ám a februári polgári forradalom megakadályozta a rendelet végrehajtását. Az októberi fordulat után számos kisebbségi népcsoport, köztük a németek helyzete is lényegesen javult. A krími tatárok például Lenin döntése alapján autonóm köztársaságot hozhattak létre (ez magyarázza a szovjet élet egyik legabszurdabb jelenségét: a szülőföldjükre visszatérni vágyó krími tatárok, elkeseredett harcuk részeként, az 1960--70-es években száműzetésük városaiban Lenin születésnapján, minden áprilisban megkoszorúzták a bolsevik vezér szobrát. Az ünnepséget azonban a KGB meg a rendőrség alakulatai gumibottal és vízágyúval oszlatták szét).

A volgai németek közösségei 1917 után ugyancsak megkapták az áhított autonómiát. A bolsevik vezetés elismerte az ukrainai, kaukázusi és altáji német nemzeti körzeteket is. A második világháború előtt a németeknek a Volga mentén 170 iskolájuk, öt saját felsőoktatási intézményük volt. 21 lapot jelentettek meg, német színházak, klubok működtek, és a krónikák szerint itt szűnt meg először az országban az analfabétizmus.

AZ ELSŐ MEGTORLÁSI HULLÁM

A Szarátovval átellenben levő Engels város, a Volga-német köztársaság fővárosa lendületesen fejlődött.⁴ Képzett értelmiségét folyamatosan erősítették a Harmadik Birodalomból a Szovjetunióba került menekültek is.⁵ Az 1930-as évek második felében, főleg 1937-től azonban a felnőtt lakosság egy részét koncentrációs táborokba hajtották, sokukat még ezt megelőzően, a politikai rendőrség börtöneiben agyonlőtték; az emigránsok egy részét pedig kiadták Németországnak.⁶

A szovjet történelemnek ez a tragikus fejezete sokáig „fehér folt” volt. Az 1980-as évek végétől – először emocionális visszaemlékezések, majd egy-egy város német közösségének sorsát feldolgozó disszertációk, összehasonlító demográfiai elemzések, a kényszermigrációs folyamatokról készült felmérések formájában – többszáz munka tárta fel.⁷ A közelmúltban pedig a GULAG történetét, dokumentumait, túlélőinek emlékezéseit gyűjtő moszkvai Memorial alapítvány internetes oldalán közzétette az intézkedéssorozatról tanúskodó titkos levéltári dokumentumokat.⁸

Ennek alapján úgy látszik, hogy 1937 februárjában, az NKVD által, A német trockistáknak a Gestapó utasításaira a Szovjetunió területén folytatott kém-, diverziós-, és terrorista tevékenységéről címmel kiadott irányelvvel kezdődött a németekkel való leszámolás elvi megalapozása. Áprilisban ezt egy hasonlóan furcsa című, A német fasiszták szovjetunióbeli tevékenységéről szóló tájékoztató-val kísért, rendkívül részletes körirat követte. Ezek a dokumentumok a háborúra való készülődés jegyében, részben a németek, de általában minden külföldi fizikai elszigetelését, a GULAG-ra küldését vagy kiutasítását alapozták meg.⁹

A következő lépést Joszif Sztálin egy feltűnően ingerült feljegyzése jelentette. Az 1937. július 20-án kelt irat a politikai bizottság tagjainak szóló határozattervezetet is tartalmaz, amelyben a magas grémium utasítja Nyikolaj Jezsov NKVD-főnököt, hogy „haladéktalanul adjon utasítást a védelmi (...) üzemekben dolgozó valamennyi német letartóztatására, és a letartóztatottak egy részének kitoloncolására.”¹⁰

Öt nappal később Jezsov kiadta az erre vonatkozó ún. operatív parancsot, amelyet még aznap táviratilag továbbítottak az NKVD valamennyi helyi főigazgatóságának. Ezt a szöveget érdemes szó szerint

⁴Részletes adatokat közöl erről GERMAN, A. 1996:

⁵GYEL, O. 1997:

⁶LEONHARD, W. 1989:

⁷Az időrendben haladó historiográfiai áttekintést l. CSERNOVA, T: 1—14.

⁸OHOTYIN, NY—ROGINSZKIJ, A:

⁹Az irányvonalat látva 1937 augusztusában Ukrajnában a románok, 1937 szeptemberében—októberében Karéliában és a leningrádi területen a finnek között kezdett kizárólag etnikai alapú letartóztatásokat a helyi NKVD.

¹⁰OHOTYIN, NY.—ROGINSZKIJ, A:

idézni, mert feltárja, milyen politikai—stratégiai megfontolások rejlenek az 1930-as évek második felének több, egymástól látszólag teljesen független, etnikai (ha tetszik, faji) alapú leszámolósa mögött a Szovjetunióban.

„Az elmúlt időszak felderítői és nyomozati anyagai bebizonyították, hogy a német törzskar és a Gestapó széles körben kém- és diverziós tevékenységet folytat legfontosabb ipari, elsősorban honvédelmi üzemekben, és e célra felhasználja a magukat oda befészkelte német alattvalókat. A közülük verbuvált ügynökök már most is kártevő és felforgató cselekedeteket hajtanak végre. A fő figyelmet a háború alatt megszervezendő diverzióra összpontosítják, és e célból diverzionsokat készítenek fel.”¹¹

Az NKVD-főnök 1937. július 29-étől öt napot adott munkatársainak a Szovjetunióban élő és hadiüzemekben, valamint a vasútnál dolgozó német állampolgárok letartóztatására. De már ez a parancs kiterjesztette letartóztatandók körét a szovjet állampolgárságot felvett összes külföldre, függetlenül azok munkahelyétől.

Később úgy módosult a parancs, hogy az NKVD helyi szerveinek vegyék lajstromba a Németországból érkezett és korábban a hadiiparban munkát kapott embereket, gyűjtsék össze a rájuk nézve kompromittáló valamennyi adatot, és küldjék Moszkvába, hogy a hatóságok ennek alapján döntsenek letartóztatásukról.

Vagyis a párt- és katonai elit – később „nagy tisztogatások” néven emlegetett „átrostálása”, a potenciális árulók likvidálásán kívül a Kreml szempontjából a szovjet geopolitikai terjeszkedés céljait szolgáló – de egyébként is nyilvánvalóan elkerülhetetlen -- háború előtt Sztálin az „ötödik hadoszlop”-nak vélt külföldieket is félre akarta állítani. Elsősorban a Szovjetunióval határos területeken, ahol felkelésre lehetett számítani. Ennek a leszámolás sorozatnak három fő nemzetiségi célpontja volt a lengyel, a japán (vagy a nagy orosz közösséggel rendelkező kínai Harbin város lakosairól elnevezett harbini), végül pedig a német közösség.

A GULAG így 1937 nyarától hatalmas hullámokban kapta az utánpótlást. A 447. számú parancs értelmében augusztus 5-én elkezdődött a „kulák hadművelet”, amelynek során a hónap végéig 150 000 embert tartóztattak le (közülük 30 000-et kivégeztek). Augusztus 15-én, a 485. számú parancs alapján került sor a lengyelek letartóztatására, amelyet a 486. számú parancs végrehajtása, vagyis „a nép ellenségeinek” házastársa és gyerekei elleni akció követett. Szeptember 20-án pedig elindult a „harbini” letartóztatás-hullám, amelyről az 593. parancs rendelkezett.

A németeket még 1937. július 30-ára virradó éjszaka kezdték elhurcolni. Egy héttel később, augusztus 6-án Jezsov 340 ember őrizetbe vételéről számolt be Sztálinnak. Az NKVD-főnök többi augusztusi jelentésében is a párttól kapott utasítás lelkes és sikeres végrehajtásáról

¹¹ BUTIRSZKIJ POLIGON 1937--1938 gg. 348.

igyekezett meggyőzni a diktátort. A német állampolgárok letartóztatása mindazonáltal – amire a belügyi népbiztosság eredetileg öt napot kapott -- a hónap végén sem haladta meg a 472 főt: ebben a leszámolás sorban a nemzetiségek közül a lengyelek szenvedték meg a legjobban.

Az 1937. augusztusi „német akció” lassan abbamaradt. Alighanem azért, mert őszre már egyetlen szovjet hadiipari intézményben sem találtak elhurcolható német állampolgárt. S azért is, mert a „nagy tisztogatások” etnikai áldozatai közül ekkor, a Molotov—Ribbentrop-paktum lázas kulisszák mögötti előkészületei során, nem a németek, hanem a lengyelek elleni eljárás volt fontos. A stigmatizálás mindazonáltal a maga logikája szerint folytatódott: 1940 elején különösebb indok nélkül megszüntették a Volgamenti német autonómiát, amelynek pedig az 1939-es népszámlálás szerint 366 685, magát német nemzetiségűnek valló polgára volt.¹² Az elkövetkező másfél évben egymás után feloszlatták a német falutanácsokat is.

Addigra általános gyakorlattá vált a „kompromittáló anyagok” Moszkvába küldésének a németek elleni 1937-es akció során alkalmazott rendszere, amelyet az NKVD-ben – talán a csatolt fényképek miatt -- „albummódszernek” neveztek el. Ez a lajstromok pedig négy év múlva nagyon jól jöttek a tömeges német deportálás végrehajtói számára. Éppúgy, mint a Barbarossa terv megkezdése után a szovjet hatóságok által „nemzetiségi” alapon számon tartott zsidók névsora az ezek alapján 1941 augusztusa és októbere között tömeges megsemmisítési akciókat végrehajtó náci megszállóknak.

BŰNBAKOK

A második világháború kitörése után Sztálin – aki a náci Németországgal kötött barátsági szerződéssel, a tapasztalt szovjet tisztikar, a politikai-társadalmi elit megtizedelésével védtelenül hagyta országát a fasiszta támadással szemben – bűnbakot keresett, és azt magától értetődő módon a szovjet németekben találta meg.

Nem egész két hónappal a második világháború kitörése után, 1941. augusztus 28-án a legfelső tanács elnöksége rendeletet adott ki a volgai németek deportálásáról. A bikkfanyelvű, ám gyilkos logikájú indoklás szerint: “Katonai szervezetektől pontos értesüléseket kaptunk, hogy a Volga mentén élő német lakosság körében ezer meg ezer diverzáns és kém van, akik csak a Németországból érkező jelre várnak, hogy robbantásokat kövessenek el a volgai német vidékeken. Ám egyetlen Volga menti német sem közölte a szovjet szervekkel, hogy milyen sok a diverzáns és a kém a Volga menti területen. Következésképpen a Volgai német körzetek lakossága eltitkolja, hogy soraiban ott rejtőznek a szovjethatalom és a

¹² BELKOVEC, L: 1.

szovjet nép ellenségei. Ezért, s azért is, hogy a nem kívánatos jelenségeket és a vérontást megelőzzük...”

... ezért az ország egész területéről minden németet Szibériába és Közép-Ázsiába deportáltak. 1942-re valamennyi 14 év feletti német férfit és nőt munkaszolgálatra vittek. Üresen maradt házaikba, ingó és ingatlan vagyonukba már 1941 októberétől kezdve Ukrajnából (főleg a harkovi, a poltavai, a dnyepropetrovszki területről) folyamatosan beköltöztettek 10 350, a kurszki területről 560, az orloviból 3983 családot. A jelek szerint teljesen véletlenszerű volt a kiválasztás: a nyugati határvidékekről menekülőket a nagyobb állomásokon instruktorok irányították a német településekre. Szállítóeszközök hiányában, amint a fennmaradt jelentések tanúsítják, többnyire gyalog. 1942 elejére, amikor az NKVD dokumentumai szerint a betelepítési tervnek még csak a 40 százalékát teljesítették, egyedül a volt Volgamenti német autonómiában 23 936 család költözött be az elhagyott házakba.¹³ Itt és a Szovjetunió más régióiban korábban kialakított német településeken százezres nagyságrendben települtek le a főleg szláv családok, amelyek németellenességét szította, hogy lényegében rablott vagyonba ültek bele.

A deportált németeket eközben Közép-Ázsia ritkán lakott vidékeire, az NKVD építkezéseire irányították. A 14 éven aluli gyerekeket állami gondozásba vették, vagy kiadták a helyi családoknak, ahol “a német fattyúkat”, “a kis fasisztákat” a frontokról érkező kedvezőtlen hírek függvényében bántalmazták és éhezettették.

Az orwelli reminiscenciákat ébresztő “munkahadseregben” a férfiak és a nők egymástól elválasztva, szögesdrót mögött, nagy barakkokban laktak, amelyekből fegyveres őrséggel hajtották őket munkára.¹⁴ Az egyes települések NKVD-, majd KGB levéltáraiban – egyrészt a titkos utasítások, másrészt a sietősen kiépített megfigyelői—ügynöki hálózat jelentései alapján -- rendkívül sok adat maradt fenn a deportáltak életéről, mindennapjaik megszervezéséről.¹⁵

A háború után a munkaszolgálatot megszüntették. A németeknek többé nem kellett havonta jelentkezniük a rendőrségen, és engedély birtokában időről időre elhagyhatták településeiket is. Igaz, a háborús évekhez képest szaporodott azoknak a családoknak a száma, amelyek tagjai hivatalos hozzájárulás nélkül is összeköltöztek, vállalva ezzel a „szökési kísérlet” újabb szankciókkal járó vádját.

A legfelső tanács elnöksége 1948. november 6-i rendeletével a többi deportált néphez, a krími tatárokhoz, a meszhetekhez, cssecsenekhez, kabardokhoz és másokhoz hasonlóan a németeket is örök időre röghöz kötötték a birodalom távoli tájain. Ugyanez a rendelet “törvényesítette” az

¹³ A politikai rendőrség adatait közli BELKOVEC, L: 2.

¹⁴ Az ottani élet részletes leírását l. VOLTER, G. 1991:

¹⁵ BELKOVEC, L: 1—16.

1941-ben gyakorlatilag végrehajtott teljes vagyonekbezárást, és egyszer s mindenkorra megtiltotta a németeknek, hogy visszatérjenek eredeti lakóhelyükre.

VÉSZES ASSZIMILÁCIÓ

A hazaárulás bélyege ugyancsak rajtuk maradt, és egészen 1964-ig pokollá tette mindennapi életüket. Hiszen szinte valamennyi szovjet családnak volt háborús halottja. Mindenki hallott a szovjet földön elkövetett szörnyű náci kegyetlenkedésekről vagy maga is átélte azokat. A hivatalos szovjet propaganda, s annak egyes számú szócsöve, Ilja Ehrenburg azonban nem a náci, hanem a német bűntetteket ostromozta.¹⁶ Ennek nyomán sokan évtizedeken át “a németeken” töltötték ki bosszújukat a boltok előtt kígyózó sorokban, munkahelyeken, az iskolákban, a hétköznapi élet minden lehetséges és lehetetlen színterén. Aminek egyik következménye az volt, hogy a német gyerekek nagy része a Szovjetunióban több nemzedéken át meg se mert szólalni mások előtt az anyanyelvén. Ez pedig vészesen felgyorsította az asszimilációt.

Ráadásul még a Hruscsov pártfőtitkársága alatt, 1964. augusztus 9-én kibocsátott újabb legfelső tanácsi rendelet sem rehabilitálta ezt a népcsoportot (ahogy a többi deportált szovjetunióbeli nemzetet sem), csak megalapozatlannak minősítette az 1941-es vádakát. Megerősítette viszont, hogy a németek nem térhetnek vissza lakóhelyükre, ahol nemegyszer két évszázad német hagyományait őrizték a földek, házak, temetők. Az indokolás szerint ugyanis 23 év alatt a németek már “gyökeret vertek” szibériai és közép-ázsiai kényszertelepüléseiken.

Ám a valóságos ok az volt, hogy a virágzó településeket időközben szláv lakossággal népesítették be. Ugyanezzel a “23 éves” érveléssel tiltották meg egyébként a tatárok visszatérését is a Krímbe, ahol már 1446-tól, tehát a moszkvai fejedelemség létrejöttét megelőzően, tehát nem 23, hanem ötszáz éve független, szabad tatár állam működött.¹⁷

Az 1964-es felemás rehabilitáció, amely lényegében a törvényteleniséget és a kizsákmányolást emelte törvényerőre, csalódottá és a korábnál aktívabbá tette a deportált szovjet népeket. A németek 1965 januárjától egyik delegációt a másik után küldték a Kremlbe. Kötelességszerűen kifejezve a szovjet rendszer, a szovjet haza iránti mély elkötelezettségüket, ideológiai hűségüket, előbb százak, majd ezrek aláírásával kérték, követelték a jogot, hogy visszatérhessenek őseik földjére. Ott újra létre akarták hozni az 1941-ben megszüntetett autonómiát, amely lehetővé tette volna számukra, hogy a népüket övező gyűlölet tengerében megteremtsék maguknak a nyugalom szigetét.

¹⁶ L. erről kötetünkben Rózsás János emlékezéséről.

¹⁷ L. erről a könyv következő fejezetét.

1965. július 7-én sikerült először elérniük, hogy Anasztasz Mikojan, a legfelső tanács elnöke fogadja őket a Kremlben. Meghallgatván a delegáció tagjait, a politikus őszinte elismeréssel szólt a törvénytisztelő, szorgos németek teljesítményéről. Arról azonban hallani sem akart, hogy visszatérjenek egykori autonómiájukba, mert mint mondta, szükség van rájuk a közép-ázsiai földek megművelésében Kazahsztánban, Kirgíziában és Tádzsikisztánban.

Mégis, annak arányában, ahogy a diktatúra lassú bomlásával a Szovjetunióban enyhült a röghöz kötöttség, egyre több német megkockáztatta, hogy letelepedjen a balti köztársaságokban, Moldáviában, a Kaukázusban és a volgográdi területen. Ez azért nem volt igazán jó megoldás, mert továbbra sem kompakt közösségben éltek, néhány német nyelvű iskolai osztálytól eltekintve anyanyelvi oktatás és a kulturális identitást szolgáló intézmények nélkül. Nem csoda, hogy míg 1959-ben 75 százalékuk vallotta anyanyelvének a németet, két évtizeddel később már mindössze 57 százalékuk nyilatkozott ebben a szellemben.

Az asszimiláció mellett ráadásul -- a belső útlevél hírhedt ötödik pontja révén, a "nemzetisége" kérdésre adott válasz alapján történő szelekcióval -- folytatódott a most már "csak" rejtett diszkrimináció is, amely rendületlenül akadályozta a németek egyetemre jutását, munkahelyi előmenetelét. S ha a háború lassan-lassan gyógyuló sebei nyomán enyhült volna a népi gyűlölet, hát felülről időről időre ébren tartották egy-egy újságcikkkel, színdarabbal, pártbizottsági eligazítással.

VISSZA AZ ŐSÖK HAZÁJÁBA

Az állami szinten érvényesített diszkrimináció ebben az időszakban talán mindennél többet segített abban, hogy a szovjet németek egy végtelenül távolinak látszó, jobb jövőben bízva megőrizzék identitásukat: túlságosan gyakran emlékeztették őket a másságukra. Ez egyrészt kultúrájuk ápolására indította őket, másrészt a menekülésre.

Az 1950-es évek közepétől, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy fel kell adniuk a volgai autonóm terület újrateremtésének reményét, megindult a német emigráció, pontosabban eleinte csak a hatóságok minden ellenállása, szankciója ellenére az emigráció jogát kiharcolni vágyó mozgalom. Hogy milyen tömeges vágyról, mérhetetlen elszántságról lehetett szó, azt talán a szovjet külügyminisztérium titkos irataiban szereplő groteszk ügy jellemzi a legjobban: egy Mejer szovjet németnek az NSZK 1956 februárjában megnyitott moszkvai követségén sikerült a német bevándorlási kérelemhez úrlapokat szerezni. Ezek darabját akkor tetemes összegnek számítótól—15 rubeles áron adta el – igaz, kitöltve. Egy Vlagyimir Vajrovskij nevű tádzsikisztáni szovjet német 461 úrlapot adott el, összesen 6915 rubel

értékben.¹⁸ A spontán, mégis iparszerű menekülési infrastruktúra segítségével 1974-ben, amikor a szovjet németek elérték, hogy a bonni kormány legalább a családegyesítések eseteiben fellépjen Moszkvánál, már negyvenezer szovjet német nyújtotta be kivándorlási kérelmét a hatóságoknál.¹⁹

A menekülés ösztöne a hatalommal való egyre hevesebb összeütközésekre készítette ezeket az embereket. Akárcsak a szovjet zsidók vagy a hite szabad gyakorlásának érdekében kivándorolni kívánó mintegy harmincezer szorgos, józan életű szovjet pünkösdisták, a német közösség is egyre gyakrabban szánta rá magát a nyilvános demonstrációra. Egy Ludmila Oldenburg nevű asszony két kiskorú fiával együtt 1974 februárjában például a moszkvai pártközpont előtti közlekedési lámpához bilincselte magát. Rendszeressé vált, hogy a szovjet németek tüntetésen követeljék a kiutazási engedélyt a moszkvai Vörös téren éppúgy, mint a tádzsikisztáni kommunista pártszékház dusanbei épülete előtt. Kis létszámú demonstrációk voltak ezek – általában egy-egy család tagjai villámgyorsan kibontották transzparensüket “Hazánkban, az NSZK-ban akarunk élni!” felirattal. Egy-két percen belül ott voltak a KGB-sek, és kocsikba tuszkolva elhurcolták a tiltakozókat.

1976 végétől az emigrációs mozgalomnak új formája keletkezett azzal, hogy Kazahsztánban és Kirgíziában egyszerre 300 német nyilvánosan lemondott a szovjet állampolgárságról, és igazolványát visszaadta a helyi szerveknek. A bíróság a személyi igazolvány-rendszer megsértéséért, továbbá a szovjet rendszer megrágalmazásáért néhány hónaptól másfél évig terjedő lágerbüntetésre ítélte ezeket az embereket. A rendíthetetlennek látszó hatalom elbizonytalanodására utal, hogy e perek tárgyalásán – defenzív gesztusként –, sikeres pályát befutott németeket vonultattak fel tanúként. A lágerbüntetés letöltése után pedig a GULAG-ról szabadult foglyokat rendszerint kiengedték az országból.

A nyolcvanas évek elejétől a német kivándorlási mozgalom még intenzívebbé vált. A madridi találkozó résztvevői éppúgy megkapták a szovjet németek helyzetéről szóló, több száz kivándorló aláírásával ellátott levelet, mint a Bundestag. De a helyzet még így is csak nagyon lassan változott. Az események a Gorbacsov-korszak közepén gyorsultak fel, amikortól százezres nagyságrendűvé vált a moszkvai német követségen számon tartott kivándorlási kérelmek száma. A Szovjetunió felbomlásának pillanatában pedig már a volt birodalom fél millió német származású

¹⁸ BELKOVEC, L.: 5.

¹⁹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a háborús bűnösöknek tekintett német hadifoglyok hazatérése után Bonn a kulisszák mögött, igen nehéz lélektani helyzetben, folyamatosan interveniált a szovjet németek érdekében, listákkal igazolva kivándorlási szándékukat. Moszkvai látogatásán Konrad Adenauer például 130 000 főről beszélt, de a „Mr. Nyet”-ként emlegetett Andrej Gromiko külügyminiszter a nyomában érkező bonni vendégeknek is makacsul azt állította, hogy „a Szovjetunióban semmiféle német polgárok nincsenek, és az ezzel kapcsolatos spekulációknak semmiféle alapja nincs”. BELKOVEC, L.: 5–6.

polgárának hazatelepülési szándékát és ehhez szükséges dokumentumait tartották nyilván a német hatóságok. Rauschenbach akadémikus, a szovjet németiség 77 éves vezetője már akkor kijelentette, hogy “lesz még az egy millió is, ha így mennek a dolgok”.²⁰

A dolgok ugyanis nagyon rosszul mentek a szovjetunióbeli németek számára létesített kilenc hatalmas németországi átmenőtáborban éppúgy, mint az időközben felbomlott birodalom utódállamaiban. Az előbbiekkal ugyanaz történt, mint a szovjet zsidókkal Izraelben: míg volt hazájukban azért érte őket lépten-nyomon hátrányos megkülönböztetés, mert zsidók, illetve németek voltak, addig régi-új hazájukban oroszokként vetették meg őket.

“Mások, mint mi vagyunk”, vallották a lágerek – már megint lágerek! – környékén lakók Németországban az ottani sajtó szerint. “Sokat isznak és másképp, mint mi. Másképp is verekszenek, mint a németek. Főleg azok teljesen idegenek a számunkra, akik a Szovjetunióban nem kompakt német közösségekben éltek.” De még a beilleszkedésükért oly áldozatos munkát végző fiatal protestáns lelkészek egyike is kétségbeesetten panaszkodott a legnagyobb menekülttáborba látogató orosz újságíróknak: “Elnézem az érkezőket, és elakad a lélegzetem. Hát németek ezek? Azt hiszem, az a politikai rendszer, amelyben az ember csupán tárgy, porrá őrli a személyiséget. Elvesz tőle mindent, ami az övé volt, csak a lelke marad meg a szerencsétlennek. Azt meg igyekszik olyan mélyre rejteni, hogy ne lássák, főleg pedig ne érintsék. Döbbenetes, milyen gyanakvással fogadnak mindent ezek az emberek! Rettegnek mindentől, mert tartanak tőle, hogy visszaküldjük őket. Még az is előfordul, hogy hetekig, hónapokig dugdosnak egy darab kenyeret itt, a táborban; mert még él bennük az éhség emléke.”

A LEGJOBB: ÚTKÖZBEN

A német kivándorlással nagyjából egy időben megindult zsidó Exodus első évei után gyakran lehetett hallani egy anekdotát. Idős hőst arról faggatják, hol érzi magát otthon, a Szovjetunióban vagy Izraelben? Mire az öregember keserűen elmosolyodik: „Útközben”.

Az emigráció megannyi gondja, a gyökerektől való elszakítottság okozta kínok láttán az 1980-as évek végétől kezdve a német nemzetiségű egykori szovjet fiatalok között sokan azt a megoldást választották, hogy meglátogatták az őshazában élő rokonaikat, esetenként egy-két éve repatriált szüleiket, de nem maradtak Németországban. Csak amíg kicsit összeszedték magukat – az érkezők ugyanis katasztrófális egészségi állapotban voltak. Az idősök között az 1980-as évek közepétől növekedett azoknak a száma, akik azért vándoroltak ki, mert ez volt az utolsó

²⁰ ALEKSZEJEVA, L. 1984:

reményük az életben maradásra. A német orvosok szerint az ekkor repatriáltak körében az európai átlaghoz képest sokszoros volt a rákbetegek aránya. Nincs kétség afelől, hogy ez a németeket sújtó kollektív felelősségre vonás következménye: a tüdőrákkal érkezőről kérdés nélkül is tudták, hogy Karagandában volt bányász, a leukémiások a szemipalatyinszki kísérleti atomrobbantások körzetében éltek, és így tovább.

Elképesztően elhanyagolt állapotban voltak ezek az emberek: korábbi életükben nem, vagy rosszul kezelték őket. Egy húsz éves lány például a szüleivel és három testvérével együtt azért vándorolt ki Németországba, mert gyakori ájulásai miatt a szülővárosában elmeógyógyintézetbe akarták zárni. Érkezése után rögtön megállapították, hogy agydaganata van. A sikeres operáció után gyorsan felgyógyult, és teljes értékű ember lett.

Számos ilyen eset ellenére az 1990-es évek elején a hatóságok kénytelenek voltak mind áthatolhatatlanabb akadályokat állítani a hazatelepülők elé, mert a “keleti tartományok” 17 milliós lakosságának felzárkóztatása óriási eszközöket igényelt az újra egyesített Németországban. Bonn ezért azokban az években több százmillió márkát fordított rá, hogy a volt Szovjetunió német lakosságát megtartsa korábbi lakóhelyén. A különböző helyeken létesített autonómiák számára vagonszámra küldték a német iskolák, újságok, mezőgazdasági farmok beindításához szükséges gépparkot. Egyebek mellett sajtüzemet létesítettek az Altajban visszaállított német kerületben, ahol a német lakosság mindmáig a 18. századi szász nyelvet beszéli, s a világon máshol nem található formában konzerválta a népszokásokat is.

A segítség feltétele azonban az autonómia volt. “Tűzzetek le bárhol egy zászlórudat – nem a német zászlót, hanem a volgai németek lobogóját –, és már másnap elindítjuk a saját identitás megéléséhez, a boldogulásokhoz szükséges infrastruktúrát”, mondták a bonni hatóságok. Ez az elv több helyen működött is: az omszki területen például 1993 őszén néhány falu lakossága – németek, oroszok vegyesen –, úgy döntöttek, hogy településeiket német körzetnek nyilvánítják. A lakosság 83 százaléka – tehát oroszok is – erre szavaztak, és alig néhány év alatt láthatóvá váltak a fellendülés első jelei.

AZ ANYAORSZÁGI TÁMOGATÁS KORLÁTAI

Ez az eset azonban inkább kivételnek számított. Azokon a területeken ugyanis, ahol a lakosság etnikai összetétele alapján a német közösségek autonómiáját ki lehetett volna alakítani, az ott élők nagy része hevesen – nem túlzás azt mondani, hogy hisztérikusan -- tiltakozott a gondolat ellen. A szóba jöhető területek közül a kalinyingrádi (volt königsbergi) területen azért, mert az egykor Kelet-Poroszországhoz tartozott régióban egy

esetleges német autonómia előrevetítette volna a második világháború után kialakult határok módosításának rémét, ami az érintett körzetben ma Litvániához, Lengyelországhoz, Ukrajnához és Belorussziához tartozó vidékek hovatartozását tette volna kérdésessé.

Az egykori Volgai Német Köztársaság városaiban, falvaiban, a nemrég még Engels nevét viselő fővárosban élő oroszok pedig rettegetek tőle, hogy el kell hagyniuk a németek deportálásakor, 1941 augusztusában megszerzett házakat, amelyeket hat évtized alatt már két--három nemzedék örökölt. 1994 tavaszán, amikor a legfelső szintű bonni egyeztető tárgyalás után Borisz Jelcin orosz elnök aláírta Az oroszországi németek rehabilitálásának érdekében tett haladéktalan intézkedések című – jellegzetesen szovjet című – elnöki utasítást, lázadással fenyegető tömeggyűlések zajlottak le a Volga mentén. A német autonómiára mondott kőkemény „nyet” indoklásában az érintettek a fenyegető etnikai összecsapásokra, meg a nyomukban járó politikai instabilitásra hivatkoztak. “Semmiféle nemzeti formációhoz nem járulunk hozzá a mi területünkön!” közölték a nép választott képviselői Engels városban. Állásfoglalásuknak jogkövetkezménye ugyan nem volt, de a “23” nevű ottani állami gazdaság földjén már kialakított német település fejlődését alaposan visszavetette.

Más, erkölcsileg támadhatatlan érdekeket is veszélyeztetett a szovjet németek visszatelepítése deportálás előtti lakóhelyükre. 1941 előtt számos német falu volt a Krím félszigeten, amelynek hovatartozása az 1990-es években az egyik legjelentősebb konfliktusforrássá vált az Oroszország és Ukrajna között folyó hatalmi kötélhúzásban. (Mint ismeretes, Nyikita Hruscsov 1954-ben egy „nagyúri gesztussal” Ukrajnának ajándékozta az évszázadok óta Oroszországhoz tartozó szigetet, abban a hitben, hogy az így is, úgy is a Szovjetunió része marad. A stratégiai fontosságú régió a birodalom felbomlásakor így, az 1989-es állapotoknak megfelelően, a független Ukrajnához került.)

A „német kérdés” akkor vált a posztszovjet konfliktusok részévé, amikor Borisz Jelcin orosz elnök kijelentette, hogy ő bizony, csak a 90 százalékban németek lakta helyeken járul hozzá az autonómiához. Az állásfoglalás világszerte nagy port vert fel, ilyen régió ugyanis a volt Szovjetunióban sehol nem volt, és a szovjet viszonyok között nyilvánvalóan nem is lehetett. Leonyid Kravcsuk akkori ukrán elnök erre sietett közölni, hogy ő viszont készséggel visszafogadja az ötven éve elűzött német családokat a Krím félszigetre.

Annak idején ugyanis Ukrajna öt körzetéből összesen 400 ezer németet deportáltak Közép-Ázsia lakatlan területeire. Közülük 52 ezer embert vagoníroztak be a Krím félsziget két régiójából, több mint harminc településről, amelyek mindegyikén német iskola, újság, kultúrotthon működött.

Csakhogyan ugyanerről a területről a németek deportálása után három

évvel egy másik nép fiait, a krími tatárokat is elűzték, ugyancsak a fasiszta Németország megszállóival való kollaborálás vádjával. A krími tatárok pedig 1956-tól mérhetetlen áldozatokat hoztak a szülőföldre való visszatérésért folytatott harcban: még a Gorbacsov-korszakban is ezrek fizettek ezért közülük börtönnel, lágerrel. S noha a rendszerrel szembeni szervezett ellenállás története a Szovjetunióban elválaszthatatlanul összefonódott a krími tatárok sorsának szomorú krónikájával, az 1990-es évek elejére e népnek csak töredéke tudott visszaköltözni hazájába, mert nem volt számukra elég megművelhető föld, ház, munkahely. Ők, hátuk mögött az Ukrajna számára gazdaságilag, hadászatiilag, politikailag oly fontos Ankara támogatásával, minden követ megmozgattak, hogy a beilleszkedési esélyeiket valóban csökkentő német visszatelepülést megakadályozzák.

Németországban mégis elkészültek a tervrajzok négy Krím-félszigeti német város kialakítására: Jalta alatt, a belogorszki, a kirovi és a krasznogvargyejszki kerületben. A Németországból érkező küldöttségek ezeken kívül is új települések helyét keresték, egyebek mellett Herszonban, a veliko-alekszandrovszki, viszokopolszki és a novovoroncovszki kerületben -- tehát a kitűnő dél-ukrajnai feketeföldeken. Az érintett helyek tanácsi szervei nem tiltakoztak, de az álmarxizmust a volt Szovjetunióban felváltó uralkodó ideológia, a "szerezz minél többet!" jelszavával igyekeztek minél több pénzt kipréselni a németekből.

Sok minden másként alakult volna, ha a volt Szovjetunió területén időben elkezdődik a német iskolák működése. Az 1980-as évek végétől ugyan már senki nem tiltotta ezek megnyitását, de sokáig nem voltak tankönyvek. Tanítók sem, hiszen az előző rendszerben évtizedeken át nem képeztek pedagógusokat a német nemzetiségű iskolák számára. Autonómia hiányában pedig nem indulhatott meg a német egyetemi képzés.

A többi emigrációval – nem csak a zsidó, de például a kárpátaljai magyar kivándorlással – ellentétben egyébként a németeké nem értelmiségi exodus, hanem kiváló szakmunkások menekülése volt. Kazahsztánban például a szovjet korszakban kialakult sajátos, spontán "munkamegosztás" révén csaknem minden autószerelő német volt. Távozásuk után a helyi gépkocsipark félelmetes gyorsasággal amortizálódott.

Az emigráció gazdasági következményeiről ritkán beszélünk. Pedig az egykori szovjet Állami Tervhivatal utódintézményében kiszámították, hogy százezer német kivándorlóval a régi áron négy milliárd rubelt veszített Oroszország – és csak az 1990-es évek elejéig mintegy fél millió német távozott a volt birodalomból! A maradék két millió fele, ezt minden érdekelt jól tudja, a volgai német autonómia újbóli kikiáltásának pillanatában örökre lemondott volna a kivándorlásról.

E mégoly vázlatos kép is torz maradna, ha nem ejtenénk szót a kollektív büntetés számos népet és népcsoportot -- mintegy öt és fél millió embert --

sújtó áldozatai közül azokról, akiknek a németekkel, a kanadai diaszpóra által befogadott ukránoktól, az 1948-tól kezdve Izraelben származásuk jogán állampolgárságot kapó zsidóktól, a világ egyes államaiban különleges megítélés alá eső baltikumiaiaktól eltérően nem volt hová menekülniük. Róluk, miként többek között a kuláktalanítás áldozatává vált 25–27 millió volt szovjet állampolgárról az Oroszországi Föderáció több törvényben gondoskodott.

A KÁRPÓTLÁSSAL IS LEHET DISZKRIMINÁLNI

A Kremlben a rehabilitáció öt fajtáját határozták el, az anyagi kártérítés mellett kísérletet téve a politikai, területi, kulturális, társadalmi status quo helyreállítására. Ennek érdekében 1991 és 1993 között Moszkvában az akkor még szovjet típusú törvényhozás, a legfelső tanács nyolc törvényt fogadott el. Napvilágot látott még három rendelet, hét elnöki utasítás és több mint 50 kormány- illetve miniszteri határozat. Ezek jelentették volna a szovjet korszak végén hozott legfelső tanácsi és minisztertanácsi döntések voltaképpeni végrehajtását.²¹

Ezzel lehetővé vált, hogy 1993-ban az orosz kormány 5, 4 milliárd, 1994-ben 39, 1 milliárd rubellel támogassa új oroszországi német települések létrehozását. Egy 1992-ben indult program segítségével 1994-ben 250 milliárd rubelt utaltak krími tatároknak az immár szuverén Ukrajna területéhez került Krím félszigetre történő visszatelepítéséhez.

1994 áprilisában hasonló támogatást kapott „a Kaukázus palesztinjai”, az ingusok földterület hiányában nem létező köztársasága. 1992 januárjában a Dagesztánban élő lakók és az akkin-csecsenek eredeti lakóhelyére történő visszatelepítésére indítottak programot Moszkvában. 1992/1993 folyamán Halmg Tangcs -- vagyis az Oroszországi Föderációhoz tartozó Kalmükföld --, 1993-ban pedig a balkárok részesültek segélyben. Az utóbbi egy részét, miként az 1993-ban Karacsáj-Cserkeszföldre juttatott 350 millió rubelt, az áldozatoknak emelt emlékműre fordították.

1993-ban az orosz nemzetiségi minisztérium 53 millió rubellel finanszírozta “a kozákság nemzeti-kulturális újjászületésére”, 5 millióval a koreaiak számára indítandó hasonló program előmunkálatait. Ugyanerre a célra a finnek tíz, a karacsájok 11 millió rubelt kaptak. Bőségesen jutott pénz a deportált népek leszármazottainak sokféle szövetsége, a történetük dokumentálására létrehozott társaságok számára. Hlesztakov és Osztap

²¹ *Deklaráció az erőszakos lakhelyváltozásnak alávetett népekkel szembeni megtorl lépések törvénytelené és bűnössé nyilvánításáról* (1989. november 14.). *Törvények hatályon kívül helyezése a Szovjetunió Minisztertanácsának 1989. november 14-i deklarációja nyomán* (1991. március 7.). *Az Oroszországi Föderatív Szocialista Szovjetköztársaság törvénye a megtorlások áldozatául esett népekről* (1991. április 26.). Majd ennek 1993. július 1-i módosítása; *A számos szovjet nép elleni megtorló intézkedések jogalapjául szolgált hatvan törvény hatályon kívül helyezéséről* (1991. június 6.), azt ezt kiegészítő 1991. október 18-i, majd a Szovjetunió felbomlása után hozott 1992. június 6-i, december 22-i és 1993. szeptember 3-i törvénymódosításokkal.

Bender hazájában alighanem sokan meggazdagodtak az ellenőrizetlenül felhasznált állami pénzekben. Ez a kísérletsorozat minden esetre látványos kudarcba fulladt.

Több segítséget jelent az etnikai hovatartozásuk miatt üldözött volt szovjet állampolgároknak, hogy a deportálásban végzett munka idejét a nyugdíj kiszámításánál háromszorosan veszik figyelembe. Orvosi, gyógyszerellátási, szanatóriumi kedvezmények szintén járnak az érintetteknek. Eredetileg még egy ingyenes gépkocsi rendelkezésre bocsátása is szerepelt a “kosárban”. Ezzel azonban többnyire hasonlóképpen jártak a volt szovjet üldözöttek, mint kárpótlási jegyhez jutott magyarországi társaik nagy része: ügyeskedők bagóért felvásárolták a kocsivásárlási kuponokat.

Az igazán nagy baj azonban 1993. szeptember 3-én történt, amikor a rehabilitációs törvény módosításával kikerült a kárpótoltak köréből mindenki, aki a deportálás pillanatában még kiskorú volt. Ők attól kezdve nem a megtorlások áldozatainak, hanem “a politikai megtorlások elszenvedőinek” minősültek, és elveszítették jogukat az anyagi kedvezmények 80 százalékára. Amivel orosz jogászok szerint is végzetesen megsérült a történelem áldozataival szembeni igazságtétel gesztusa. Ugyanebben az irányban hat, és csökkenti a megbékélés esélyét, hogy az orosz törvényhozás a kollektív felelősségre vonással sújtott 15 nép közül 1995-ig csak kettő: a koreai és a finn nép rehabilitálását végezte el.

A KRÍMI TATÁROK BÚNE

1944 tavaszán, röviddel azután, hogy a Vörös Hadsereg felszabadította a Krím-félszigetet a német és román megszállás alól, az 1443-tól – az Aranyhorda felbomlása óta – ott élő tatárokat a visszatérő szovjethatalom egyik első intézkedéseként a csecsemőktől az aggastyánokig deportálták az Urálba, türkmén, kazah és kirgiz településekre. Az akcióra a hivatalos indoklás szerint azért került sor, mert a krími tatárok együttműködtek a megszálló náci hadsereggel.²²

Valóban szép számban akadtak közöttük kollaboránsok – ahogy voltak a második világháború alatt Franciaországtól Norvégiáig mindenütt. A kubanyi kozákokról például valamilyen tévedés folytán azt jelentették Hitlernek, hogy a keleti gótok leszármazottai. Ezért Berlin autonómiát adott és földet osztott – a kolhozföldeket –, cserében katonai szolgálatot kérve tőlük. Nem csoda, hogy a szovjet előretörés után a német hadsereg kötelékében húszezer felfegyverzett kozák örökre elhagyta szülőföldjét.

Sok orosz is együttműködött a megszállás alatt a németekkel a Szovjetunióban. Alexander Dallin liberális amerikai történészprofesszor a német archívumokban akkurátusan számon tartott dokumentumok alapján egész könyvet írt a 20 Magyarországnyi szovjet területről, amelynek megszállásával 85 millió állampolgár került hosszabb—rövidebb időre náci fennhatóság alá.²³

A Molotov--Ribbentrop paktum alapján akkor nemrég odacsatolt balti államokban, de Nyugat-Ukrajnában, Belorussziában, és Észak-Kaukázusban is sokan ideológiai meggyőződésből kollaboráltak a fasiszta Németország helyi képviselőivel. A háború kitörésekor már jó ideje a Szovjetunióhoz tartozó régiókban a tömeges politikai perek és kivégzések, az igazságszolgáltatást is törvényen kívül helyező rögtönítélő NKVD-“trojkák” által elítéltek, a GULAG-ra küldöttek tízezrei, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának áldozatául esett milliók között voltak sokan, akik – legalábbis a német csapatok megjelenése után gyorsan bekövetkező, fájdalmas csalódásig – egy jobb világ eljövetelét várták a megszállástól.

Máig nincsenek adatok arra nézve, hogy a krími tatárok között kiugróan magas lett volna az ilyenek részaránya. Egy német kutató, Patrik von Mühlen szerint ugyan a visszavonuláskor 20 000 krími tatár menekült el a hitleri hadsereggel.²⁴ A rendelkezésre álló számok fényében ez azonban túlzásnak látszik.

FÉL ÉVSZÁZAD TÖRTÉNELEM

²² BUGAJ, NY: 1989/6.

²³ DALLIN, A: 1957.

²⁴ VON ZUR MÜHLEN, P. 1971:

Hogyan is került ez a nép cári, majd szovjet fennhatóság alá? 1783-ban, amikor Oroszország annektálta a Krím félszigetet, négy millió tatár élt ezen a napfényes tájon. Önálló kánságuk jóval a moszkvai nagyfejedelemiség előtt jött létre, de állami létüknek már legelső pillanatától szembe kellett nézniük az északról jövő szláv fenyegetéssel. Ezért 1475-ben politikai-katonai egyezményt kötöttek Törökországgal, több mint háromszáz évre biztosítva így függetlenségüket. A krími tatárok hírhedt portyái valóban veszélyeztették Oroszország, sőt Lengyelország és a két román fejedelemiség területi épségét. A tatár betörések következtében még a 18. században is több ezer orosz, ukrán és lengyel került a török rabszolgapiacokra.

A centralizált orosz állam létrejötte nyomán kirobbant hosszú háborúban az orosz hadsereg először 1772-ben szállta meg a Krím-félszigetet. Noha a két évvel később kötött béke értelmében – orosz protektorátusként – fennmaradhatott a kánság, nyilvánvaló volt, hogy ez a geopolitikailag oly kényes pont még viszonylagos integritását sem őrizheti meg sokáig. “Áldott az óra, amelyben megtisztítjuk majd a Krímet ettől a vad törzstől és nemes fajjal váltjuk majd fel”, mondta II. Katalin cárnő. Ezt a fenyegetést azonban Moszkva egészen Sztálin rémuralmáig nem tudta beváltani. Annak ellenére sem, hogy 1783-ban a Krími kánság megszűnt létezni, s a cárok birodalmának közönséges tartományává vált.

Az orosz annexió után a krími tatárok tömegesen menekültek Törökországba. A valamikori négy millióból 1917 októberére már csak százhusz ezren, a második világháború kitörésének pillanatában pedig 560 ezren voltak. Ahogyan közeledett a front, 137 ezer férfit behívtak a Vörös Hadseregbe katonának és a front mögötti munkára, sáncot ásni. Közülük 57 ezren elpusztultak a csatatéren vagy fogságba estek. Az otthon maradtak közül, muzulmán családokról lévén szó, nagyon sok, csaknem kétszázezer volt a gyerek, 178 000 asszony és csupán 45 000 férfi: főleg az öregek és a nyomorékok. Közülük kerülhettek ki a kollaboránsok.²⁵

Más adatok szerint viszont a Vörös Hadseregbe be nem vonult 45 000 felnőtt krími tatár férfi mintegy fele a helyi partizánosztagokban harcolt, a németek ellen. A helyi szovjet partizánosztagoknak körülbelül a felét alkották tatárok. Ennek oka nem annyira a szovjethatalom iránti elkötelezettség volt, mint ismét a megsértett nemzeti öntudat. A német megszállók ugyanis – akik az első hónapokban a Krím-félszigeten engedélyezték számos korábban betiltott tatár nemzeti intézmény működését, s ezzel sokakat maguk mellé állítottak -- később kegyetlenül felszámolták az ún. “muzulmán bizottságokat”, amelyeket a tatárok a politikai és kulturális autonómia bástyáiként próbáltak kiépíteni a náci megszállás alatt.²⁶

Hitler ugyanis eleve ki akarta ebrudalni a tatárokat erről a területről.

²⁵ SESZTY DNYEJ 1980: 427.

²⁶ AVTORHANOV, A: 1988. 187—203.

Legalábbis amikor Antonescu kérte tőle a Krím-félsziget Nagy-Romániához csatolását a leendő háború után, kerek-perec elutasította, minthogy a tatárok elűzése után azt a Reich pihenőparadicsomának szánta, amely minden német számára ingyen üdülést biztosít. A berlini vezetés terve nem valósult meg, a krími tatárok elleni genocídium azonban igen. Csak éppen mások hajtották végre.

A DEPORTÁLÁS

1944. május 18-án a szovjet politikai rendőrség, az NKVD emberei egyetlen éjszaka összerelték az álmukból felvert, s mit sem értő krími tatárokat, és a pályaudvarokon sötétben várakozó tehervonatokba hajtották őket. A “különleges Sztálin-dosszié” Moszkvában, 1994-ben közzétett dokumentumai szerint az akcióra az 1944. április 13-án kelt, 00419-00137. számú egyesített belügyi-állambiztonsági döntés nyomán került sor.

Az irat “A Krími Autonóm Szovjetköztársaság területének a szovjetellenes elemektől történő megtisztítására foganatosított intézkedésekről” címet viselte. Mindössze ennyi szerepelt benne: “Szergijenko et.-at, a Krími ASZSZR belügyi népbiztosát és Fokin et.-at, a Krími ASZSZR államvédelmi népbiztosát utasítjuk, hogy a Vörös Hadsereg krími előrenyomulásának mértékében a felszabadított területeken haladéktalanul szervezzék meg az NKVD és az NKGB szerveit az operatív-csekista munka elvégzése céljából.”²⁷

Május 7-én a Szimferopolba előreküldött belügyi népbiztos helyettesek jelentették, hogy az akció előkészületei megtörténtek. Ezután, 10-én, Berija feljegyzést írt Sztálinnak “a krími tatároknak a szovjet nép elleni áruló tetteiről”, és arról, hogy “a továbbiakban nem kívánatos, hogy a Szovjetunió határmenti területein éljenek”. E közönség nélkül megrendezett, elképesztő színjáték keretében ő javasolta a diktátor által nyilván régóta parancsba adott kitelepítés végrehajtását.²⁸

Az egy héttel később elkezdődött akció során a krími tatárok és a félsziget részletesen meg nem jelölt okokból velük együtt deportált 330 német, osztrák, magyar, román, olasz lakosa, valamint az ugyanakkor bevagonírozott közel ezer orosz prostituált a Sztálinnak küldött titkos publikált jelentések szerint nem tanúsított különösebb ellenállást. Ennek részben az lehetett az oka, hogy a krími tatárok között kevés volt a fegyverfogásra alkalmas férfi. Részben pedig a megfélemlítettség és a nyomában elhatalmasodó össznépi inercia – hiszen a térségben 1944 májusára már-már normává vált a népek kollektív büntetésének ez a formája. 1941 augusztusában az itt – és nem csupán a Volga menti autonóm köztársaságban élő – németeket sújtotta elsőként, majd a bolgár és görög

²⁷ OSZOBAJA PAPKA 1994: 147.

²⁸ OSZOBAJA PAPKA 1994: 158.

lakosság is kénytelen volt elhagyni a Krím félszigetet.²⁹

Ezután a csecséneket, ingusokat, kabardokat, karacsajokat, meszheteket és a többi, valóban szüntelenül lázadó, betörhetetlenül renitens észak-kaukázusi népet telepítették ki. 1949-ig tartott a térség ilyen eszközökkel történő megzabolázása, amikor e deportált népeknek a büntetés végrehajtásában részt vevő fiait is elindították a munkaerőgondokkal küszködő Ural és a még gyér népességű közép-ázsiai köztársaságok felé.

Az 1944 januárjától különösen nagy erővel folyó akciókat Berija NKVD-főnök és helyettesei, Kobulov, Szerov (a deportálásokat 1956 őszen Magyarországon folytató generális!) és Mamulov tábornok a döntő pillanatokban mindvégig személyesen, a helyszínről irányította. A lebonyolításban Moszkvából odavezényelt NKVD-sek vettek részt. A hét szektorra osztott Krím-félsziget esetében húszezer ember és sok száz vasúti szerelvény, többek között az Amerikai Egyesült Államokból Iránon keresztül éppen akkor a Szovjetunióba érkező amerikai segélyszállítmány részét alkotó kocsik alkották a „logisztikai bázist”.

Az első nap kilencven ezer embert vagoníroztak be és negyvennyolc ezret el is indítottak. Másnapra 165 ezer, harmadnap estére 191 044 krími tatár kitelepítésével végeztek. A beszállás után bezárták és leplombálták a vagonokat, amelyek még azon az éjszakán elindultak hetekig tartó útjukra. Villany, víz, tisztálkodási lehetőség nélkül, naponta egyszer csak az életben maradáshoz elég ennyivalóhoz juttatva a foglyokat, akik halottaik eltemetése céljából sem távolodhattak el a vagonoktól öt lépésnél nagyobb távolságra; ebben az esetben helyben agyonlőtték őket.³⁰

A deportált népeknek a frontokról hamarosan hazaérkező fiait – a győztes Vörös Hadsereg harcosait! – hatalmas munkával ugyancsak kiszűrték és összefogdosták. Egy 1945 szeptemberében kelt rendelet értelmében a deportáltak után küldték őket Novoszibirszkbe. Ott a helyi politikai rendőrség kiválogatta, és nemzetiségek szerint csoportosítva továbbirányította őket. A csecsen, ingus, karacsaj, balkár hadfiak Alma-Atába, a krími görögök és bolgárok a szverdlovszki területre, a krími tatárok pedig a taskenti központi elosztó táborba kerültek.

Utazás közben és a megérkezés utáni másfél esztendőben minden száz krími tatár közül 46 elpusztult, de később is rendkívül magas volt a halálozási arányszámuk. Szervezetük ugyanis képtelen volt alkalmazkodni a hideg éghajlathoz. A nemzedékek óta, magas szinten művelt mezőgazdasági munka után a gyárakban végzett kényszermunkához sem tudtak hozzászokni -- kivált, hogy annak körülményei a 19. század eleji uráli gyárak mellett létrehozott munkástelepek rabszolga-életére emlékeztettek.

²⁹ BUGAJ, NY. 1992:

³⁰ PAVLOVA, T. 1993: 64—77.

Nagyon megszenvedték azt is, hogy kényszertelepeiket a KGB megbízottai a családi kapcsolatok figyelembe vétele nélkül jelölték ki. A felnőtt gyerekek így elszakadtak szüleiktől, még apjuk, anyjuk temetésén sem engedték őket részt venni. Több éves koncentrációs tábor várt azokra, akik kiszöktek a gyárok mellett létesített víz-és villany nélküli barakktáboraikból. (Ebben éppen nem alkottak kivételt. Hiszen a birodalom többi deportált nemzete, a korábban felsoroltak mellett a volgai németek, a kalmükök, az elsőként, 1937-ben deportált koreaiak és a többiek fiai sem mozoghattak szabadon a tulajdon országukban. Nem is nem beszélve a GULAG több millió lakójáról vagy a kolhozokba terelt parasztságról. Az utóbbi fiai “a belső útlevél” bevezetése után többnyire nem kapták kézhez ezt a dokumentumot. Az iratokat a falutanács páncélszekrényében őrizték. Márpedig a parasztok a személyazonosságukat igazoló irat nélkül a lábukat sem teheték ki lakóhelyükről, így gyakorlatilag a röghöz kötöttség állapotába kerültek.³¹

A FELNÖVEKVŐ NEMZEDÉK

A deportált népek számára az is a büntetés része volt, hogy a gyerekek csak orosz iskolákba járhattak. Ezen a ponton már valamelyest közelebb jutunk annak megértéséhez, hogy miért volt szüksége Sztálinnak a kollektív büntetésre, s annak részeként a deportálásra. Azért, mert a családi és a -- minden előzetes várakozással szemben rendkívül erősnek bizonyult -- nemzeti kötelékek akadályozták az állammal, az uralkodó ideológiával feltétel nélkül azonosuló homo sovieticus “kialakulását”. Pedig az – egyebek mellett az egyes ember nem más, mint “csavar a gépezetben!” jelszavával – a szovjet állam meghirdetett programja volt.

A szovjet vezetés azonban végső soron hibát követett el azzal, hogy hitt a megtorlás mindenhatóságában. A krími tatárok rendkívül nehezen – a későbbi fejlemények fényében azt mondhatjuk, hogy talán a többi deportált nép fiainál is nehezebben -- viselték elszakíttóságukat az ősi kultúrától. Csak családi körben beszélhették nyelvüket. Titokban taníthatták rá gyerekeiket. Illegálisan tarthatták nemzeti és vallási ünnepeiket. Könyveik nem voltak: deportálásuktól 1973-ig, harminc esztendő alatt összesen két tankönyv jelent meg anyanyelvükön. Összehasonlításképp az 1939-es évben, mindössze kilenc hónap alatt, 58.³²

Elhagyott szülőföldükön a politikai rendőrség emberei elégették a tatár kultúra tárgyi emlékeit, könyveiket, folyóirataikat, még Marx és Lenin tatár nyelven kiadott műveit is! Lerombolták a mecseteket, a sok évszázados emlékműveket. A tatár temetőket sokszor a földdel tették egyenlővé, a síremlékek köveit beépítették az újonnan felhúzott

³¹ EMEL 1978: 1—2. kötet.

³² ALEKSZEJEVA, L. 1984: 117—119.

lakóházakba, a térképeken világszerte használt tatár helységneveket nyomtalanul eltüntették. S persze újraírták a Krím félsziget történetét is.³³

1944 tavaszától 12 éven át éltek a krími tatárok idegen tájakon, a “hazaáruló” súlyos vádjával – a bolti sorokban, munkahelyi öltözőkben, a rendőrségen ezt az olyan családok fiainak—lányainak is rendszeresen odavágták, amelyekben az apa a Vörös Hadseregben esett el, a németek elleni háborúban. A szovjet propaganda a bűnbakkeresésben olyan sikeres volt, hogy még 1987 júliusában, a Vörös téren lezajlott többnapos nonstop tatár tömegtüntetés véletlen nézői is “hazaárulókként” gazemberezték le a “Gorbacsov!” és “Hazánk!” jelszavakat skandálva felvonuló krími tatárokat.

Pedig a hatalom már viszonylag hamar elkezdett visszavonulót fújni ebben az ügyben. 1956. április 28-án, röviddel a sztálinizmus bűneiről először szóló XX. pártkongresszust követően a szovjet Legfelső Tanács – “a sajtóban közzé nem teendő!” megjegyzéssel – rendeletben szüntette meg a deportált népek kényszerlakhelyre száműzetését. Két nemzettel, a némettel és a krími tatárral szemben azonban nem vonta vissza a hazaárulás vádját. Nem engedte azt sem, hogy visszatérjenek őseik földjére. Sőt, a krími tatároknak csak abban az esetben adták ki személyi igazolványukat, ha írásbeli nyilatkozatot tettek, hogy egyszer s mindenkorra lemondanak a Krímben hagyott ingatlanaikról és ingóságukról.

A Kreml ura akkor nemrégiben ajándékozta egy irracionális gesztussal Ukrajnának a Krím félszigetet (gondolván, hogy a pártvezetésben dülő hatalmi harcban ezzel maga mellé állítja a befolyásos ukrán pártvezetőket, kockáztatni viszont úgysem kockáztat semmit). A pártvezető óvakodott attól, hogy a tatár visszaszivárgással megsértse a térségben ekkorra már gyökeret vert orosz és ukrán betelepültek érdekeit. Törökország közelsége miatt ez a visszatérés egyébként is felesleges veszélyforrásnak látszott a mégoly megingathatatlan tünő szovjet birodalom számára is.

Hruscsovnak a XX. pártkongresszuson elmondott titkos beszédével, a diktatúra tömör falán támadt, látszólag parányi réssel megindult az erjedés a Szovjetunióban. És a demokratikus ellenzéki mozgalom, az 1959-ben elkezdődött szamizdat mellett ekkor vált igazi mozgalommá a Sztálin-korszakban deportált népek küzdelme a rehabilitációért. A németek és a krími tatárok esetében ez elválaszthatatlan volt a szülőföldre való visszatérés jogától. Ebben egyrészt a jóvátétel szimbolikus gesztusát látták. Másrészt pedig mind a volgai német, mind a krími tatár autonóm köztársaság alig két évtizedes története polgáraik tudatában egyet jelentett a nemzeti identitás legalább korlátozott szinten történő megélésével.

A krími tatárok először nem is autonómiát kértek, csak a visszatérés lehetőségét. Komfort nélküli uráli, üzbegisztáni gyártelepek barakkjaiból régi életük keretei közé, a termőföldre, a tengerpartra vágytak. Szabadon

³³ SZBORNÝIK DOKUMENTOV 1977: 8. kötet, 26—27.

akarták használni nyelvüket, eleget tenni a mohamedán vallás előírásainak. Aktivistáik ezért nyakukba vették a közép-ázsiai tatár kényszertelepeket, és aláírásokat gyűjtöttek kérelmükhöz, amelyekben teljes ideológiai odaadásukról biztosítva Moszkvát, szabályosan könyörögtek a hatóságoknak, hogy jóvátéve a múltban elkövetett “politikai hibákat”, engedjék őket vissza a hazájukba. Egyik-másik folyamodványon százezer név sorakozott, vagyis szinte az összes felnőtt deportált tatár aláírta.

Mozgalmuk első vezetői érdekes módon az egykori krími tatár párt- és állami elitből kerültek ki. Őket 1944 májusában egyebek mellett privilegizált helyzetüktől fosztotta meg a deportálás, és népük meghirdetett célkitűzésein kívül korábbi kiváltságaikat is vissza szerették volna szerezni. A másik mozgatórugó alighanem az volt, hogy a XX. pártkongresszus után ez a társadalmi réteg elhitte: a sztálinizmus bűneivel való szembenézés után a Szovjetunió “visszatér a lenini demokrácia normáihoz”.

A sztálini rendszer elleni korai mozgalmak élén különben szinte sehol nem antikommunisták álltak a szovjet birodalomban. Hanem azok, akik az 1917-ben meghirdetett eszmékre hivatkozva, belülről bírálták, s reformokat követeltek, mert hittek benne, hogy a rendszer megreformálható. 1968 augusztusáig a Szovjetunióban is sokan voltak ilyenek.

PETÍCIÓS MOZGALOM AZ AUTONÓMIÁÉRT

A krími tatárok történelmében a “lenini demokrácia” nem üres frázist jelentett. Hiszen 1921. október 18-án, az akkor másfél évszázados orosz uralom alatt először -- a köztük, velük élő és ezt a szelíd, dolgos, vendégszerető népet igen nagyra becsülő -- Dmitrij Uljanovnak, Lenin orvos-testvérének közbenjárására kaptak autonómiát, alig 11 hónappal azután, hogy Vrangél tábornok fehér csapatai elhagyták a régiót. Az autonómia pedig, az egyetlen, amelyet Lenin uralma alatt Moszkva megadott, két évtized alatt több száz saját iskola létrehozását jelentette a krími tatároknak. Tankönyveket, kultúrtörténetük feldolgozására létrehozott önálló tudományos intézetet, hét napilapot és még sok minden mást.

Ennek visszaszerzéséért alakult ki, teljesen spontán, 1956 és 1964 között, a krími tatár mozgalom úgynevezett petíciós korszaka. Ez gyorsan megteremtette a maga jellegzetes – vezetők, politikai jelszavak, “központ” nélküli, ám kiválóan működő – mozgékony infrastruktúráját. Főleg Üzbegisztánban, ahol ez a deportált nép akkor még kompakt közösségekben élt. Ott ötezer aktivista tevékenykedett, akiket családjukkal együtt ezek a közösségek tartottak el.

A rendszer működési mechanizmusa látszólag roppant egyszerű volt. A kérdés iránt érdeklődő falusi vagy városi közösség tagjai összegyűltek,

kérvényt fogalmaztak. Ezt ott, helyben megválasztott és a közösség megbízólevelével ellátott képviselőik Moszkvába vitték. A fővárosban hetekig, hónapokig tartó kilincselés, “lobbizás” közepette kivárták, hogy valamely felelős vezető fogadja őket. Majd a beterjesztett kérelemre kapott válasszal visszatértek az őket útra bocsátó közösségbe, hogy beszámoljanak a végzett munkáról. És az egész újra kezdődött, előlről.

Noha politikai jelszavakról ekkor még szó sem esett, a szovjethatóságok 1961-től – tehát még a Hruscsov-korszak “liberális” éveiben – az egyik kirakatpárt a másik után indították a tatár aktivisták ellen. Mivel féltek a szervezett ellenállástól, amellyel mindig nehezebb elbánni, mint az elszigetelt egyéni kezdeményezésekkel, a szovjetellenes szervezkedés vádját alkalmazták ügyükben. A bíróság 3–4 év, koncentrációs táborban letöltendő kényszermunkára ítélte a vádlottakat. Marat Omerov művezető, Szeit-Amzu Umerov joghallgató például azért jutott erre a sorsra 1962 áprilisában, mert néhány diákkal – köztük a mozgalom karizmatikus vezetőjévé vált Musztafa Dzsemilevvel – esténként beszélgetéseket folytatott népe történelméről. Az ő esetük s néhány más hasonló leszámolás nyomán a krími tatárok többsége megijedt, és elfordult a petíció-mozgalomtól.

De már 1964-ben újra kezdték. Ekkor már a Krímet soha életükben nem látott fiatalok, köztük a száműzöttségük helyén egyetemre bejutott diplomások álltak a mozgalom élére. Alázatos kérelmek helyett ők már követelték a nemzeti kultúra gyakorlásának lehetőségét és a hazájukba való visszatérés jogát. Nemzeti vagy egyszerűen csak ünnepi ruhát öltve, nyilvánosan megemlékeztek az autonómia, sőt a deportálás évfordulójáról. Kulturális fesztiválokat rendeztek, máskor pedig megkoszorúzták a nekik autonómiát adó Lenin emlékművét.

A rendőrség még a Lenin iránti tiszteletadásnak ezeket a rítusait is gumibotokkal, vízágyúkkal verte szét, és “huliganizmus”, “rendbontás” címén eljárást indított a szervezők ellen. Mégis terjedt a tatár szamizdat, erősödött a nemzeti identitás.

A mozgalom e második, legaktívabb korszaka 1969-ig tartott. Legnagyobb eredménye az volt, hogy vezetői nyolc év alatt összeírták az egész szovjet birodalom területén élő összes – akkor már 833 ezer – krími tatár adatait. (A fentiekben idézett számok is ebből valók, és a rendszerváltás után publikált Sztálin-dosszié adataival helyenként elképesztő egyezést mutatnak.) Az 1971-ben közölt hivatalos szovjet népszámlálási adatokban azonban egyetlen ilyen nemzetiségű szovjet állampolgár sem szerepel. A legjobb esetben is csak mint tatárokat írták össze őket. A krími tatár nép nem létezett.

1966 októberében, az autonómia kikiáltásának 45. évfordulóján a krími tatárok tüntetéseket rendeztek Taskentben, Ferganában, Csircsikben, Szamarkandban és másutt. Ezek a megmozdulások, mint a Szovjetunióban élő mohamedánoknak a központ elleni más akciói, egészen a birodalom

széthullásáig nyugodtan és békésen zajlottak le, a karhatalom mégis gumibotokkal verte szét őket.

Törvényesen tehette, mert a szovjet szövetséges köztársaságok büntető törvénykönyvébe 1966 őszén bekerült az orosz föderáció hírhedt 190-es törvénycikkének analóg változata. Ez alapot teremtett többek között “a szovjet rendszer megrágalmazása” és a “tömeges zavargások” vádpontjaihoz. A krími tatároknak mindvégig szilárd meggyőződésük volt, hogy a köztársaságok törvénykönyveiben az ő mozgalmuk miatt jelent meg ez a paragrafus. Szigora ellenére a megmozdulások Üzbegisztánból átterjedtek Kazahsztánra, Tádzsikisztánra, Kirgíziára, Türkmenisztánra és az Észak-Kaukázusban élő közösségekre is. A birodalom eróziója felgyorsult, csak éppen a világ nem vette észre.

KÉRELEM A KREMLBEN

A hatalom sáncain belül lévők még kevésbé. 1967. június 1-én Georgadze, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének nagy hatalmú titkára, Scsolokov belügyminiszter, Andropov KGB-főnök és Rudenko főügyész társaságában végre hajlandó volt fogadni az állandóan Moszkvában tartózkodó 415 krími tatár megbízott húsztagú delegációját.³⁴

A találkozón nem Georgadze, a szürke eminenciás vitte a prímet, ő inkább gazdasági kérdésekkel foglalkozott. (A szovjet rendszer összeomlása után egyébként öngyilkos lett. Halála után Michelangelo képektől aranyhegyekig oly sok mindent találtak palotájában, hogy a Sztolica című moszkvai hetilap akkoriban javasolta a Szovjetunió tönkretételének mérésére alkalmas „egy georgadze” mértékegység bevezetését.)

A krími tatárok küldöttségével a KGB elnökként fellépő Andropov beszélt. Közölte a megjelentekkel, hogy küszöbön áll a rendelet kiadása teljes rehabilitálásukról, sőt elképzelhető fokozatos visszatelepülésük is a Krímbe. Felhatalmazta a delegáció tagjait, hogy a hallottakat közöljék a krími tatár közösségekkel. A taskenti gyűlést azonban, amelyen a küldöttség tagjai ezt be akarták jelenteni népüknek, a KGB alakulatai – ugyanannak az Andropovnak az utasítására – augusztus 7-én vízágyukkal oszlatták szét. A tatárok szeptember 2-án tömegtüntetésen tiltakoztak az eljárás ellen. Százhatvanat közülük őrizetbe vettek.

MÉGSEM VOLTAK HAZAÁRULÓK

Egy héttel később, 1967. szeptember 9-én végre megjelent a később oly sokat emlegetett 493. számú rendelet, amely kellestlenül és kényszeredetten ugyan, de végre kimondta, hogy a krími tatár néppel szemben igaztalan volt a hazaárulás vádja. Igaz, a régen várt okiratnak már címe is meghökkentette, és baljós előérzetekkel töltötte el a krími tatárokat.

³⁴ HRONYIKA 1979: 8. kötet, 166.

Ugyanis “korábban a Krímben élő, tatár nemzetiségű állampolgárokról”, nem pedig „krími tatárokról” beszélt. A törvény végrehajtási utasítása viszont tartalmazott egy kedvezőnek látszó kitéletet. Eszerint a “tatár nemzetiségű állampolgárok” a Szovjetunió bármely pontján letelepedhetnek, “a bejelentkezési és elhelyezkedési kötelezettségekről hozott törvénynek megfelelően”. Éppen ez volt a 22-es csapdája.

A rendelet kihirdetését követően három hónap alatt 6000 krími tatár tért vissza lakóhelyére. Az öregek meghalni, a fiatalok pedig hogy életükben először megpillantsák őseik földjét. Ám a hatóságok összesen két családnak és három agglagénynek adták ki a letelepedési engedélyt.³⁵ A többiek munkát se kaptak. Pedig félmillió munkáskéz hiányzott akkoriban a Krímben, állandóan toborozták oda az embereket Ukrajnából és Oroszországból. A gyárak, vállalatok személyzetiseit azonban bizalmas utasításban kötelezték, hogy tatár nevű jelentkezőket ne vegyenek fel. A helyi tanácsi alkalmazottaknak ugyanígy parancsba adták: a krími tatárok ház- vagy lakás adásvételi szerződését hitelesíteni szigorúan tilos! Érvényes szerződés hiányában pedig a krími tatárokat újra kitelepítették.

Ebből az időből maradt fenn egy Smailova nevű asszony tanúvallomása: “1969. június 3-án tartották a tárgyalásunkat és elítéltek a ’törvénytelen’ adásvételi szerződésért, amikor nekünk nem volt nagyobb vágyunk, mint hogy az törvényes legyen. Június 28-áról 9-ére virradó éjszaka szörnyű dörömbölés vert fel álmomból. ’Ki az?’ kiáltottam. De addigra már betörték az ajtót, az ablakokat, és szörnyű vodkaszagot árasztva fegyveres férfiak rontottak be a házba. A belogorszki rendőrség emberei voltak. Hátrakötötték a kezemet, és az ablakon át kidobtak a kertbe. Segítségért kiáltottam, de betömték a számat. A zokogó gyerekeket utánam vonszolták, és Uszty-Labinszkaja vasútállomásra vittek bennünket. Ott hagytak az éjszaka kellős közepén, a szabad ég alatt, ennivaló és pénz nélkül, négy kisgyermekkel. Három napig egy falat étel se volt a szánkban. Később megtudtam, hogy néhány hete megvásárolt házunkat földig rombolták, nehogy visszatérjünk.”³⁶

Ennek ellenére sokan visszatértek. Sátorat vertek házuk romjai mellett, vagy meghúzódtak a szomszédnál. De lakásvételi szerződés nélkül nem jelentkezhetek be a településre. Bejelentés nélkül pedig nem helyezkedhetnek el, gyerekeik nem járhattak iskolába, orvosi ellátásban nem részesültek, az újszülötteket nem anyakönyvezték. Vagyis kívül rekesztették magukat a világon, és szembe kellett nézniük az asszimiláció fenyegető veszélyével.³⁷

Mégis, saját adataik szerint évente több mint tízezer tatár próbált meg

³⁵ ARHIV SZAMIZDATA: 137. kötet, 5.

³⁶ ARHIV SZAMIZDATA: 12. kötet, 24—25.

³⁷ SZBORNIIK DOKUMENTOV: 2. kötet, 26—27. EMEL: 1. kötet, 6., 43. HRONYIKA: 31. kötet, 135—136., 145—149.

illegálisan letelepülni a Krímben. Makacsságuk megsokszorozta a hatóságok rettegését és retorzióit. A kérdésben hozott újabb és újabb politikai állásfoglalások visszatérő eleme lett, hogy a krími tatárok visszatérése már azért sem kívánatos, mert az 1944-től eltelt 21 (később 30, majd 40) évben végleg gyökeret eresztettek új tartózkodási helyükön, „ahol a szovjet állampolgárok valamennyi jogával rendelkeznek”.³⁸ A hivatkozott 3-4 évtizeddel szemben állt a krími tatár népnek a deportálás előtt hazájában töltött fél évezrede.

A KRÍMI TATÁR MOZGALOM TÁRSADALMI ERŐVÉ VÁLIK

A küzdelem egyre keményebb és hevesebb lett. A szovjetunióbeli ellenállás történetéből világosan látszik: a birodalomban spontán létrejött érdekcsoportok, amelyeknek a krími tatárokéhoz hasonlóan konkrét követelésük volt a rendszerrel szemben, az 1960—70-es évek fordulóján, éppen a resztalinizációnak az egész társadalmon úrrá lévő, nyomasztó hangulatában szinte kivétel nélkül, tévedhetetlenül érezték, hogy fel kell emelniük a hangjukat.

Mégsem ez vezetett a fordulathoz, hanem – miként a többi szovjetunióbeli nemzeti, vallási és ideológiai fogantatású mozgalmak esetében – az, hogy a krími tatárok megtalálták a kapcsolatot az orosz demokratikus ellenállással, s az kiemelte őket az információs vákuumból, s ezzel a társadalmi—politikai elszigeteltségből is.

1968-ban történt ez. Néhány vezetőjük a krími tatárok küzdelmének régi szimpatizánsa, egy Kosztyerin nevű idős antisztálinista-kommunista író, egykori GULAG-fogoly moszkvai lakásában összetalálkozott Pjotr Grigorenko tábornokkal, a polgárjogi mozgalom legendás alakjával, aki Kosztyerinhez hasonlóan akkoriban a leninizmus nevében küzdött a posztsztálini állam ellen. Gondolkodásukat mi sem jellemzi jobban, mint hogy néhány hasonló gondolkodású társával együtt a két idős ember 1968 augusztusának első napjaiban megjelent Csehszlovákia moszkvai diplomáciai képviselőjénél, és a nagykövetségnek átadott levelében bátorította “a csehszlovák elvtársakat a reformok folytatására és a további ellenállásra a szovjet nyomással szemben”. A csehszlovák nagykövetség már akkor értesítette a történetekről kenyéradó gazdáit a KGB-ben, amikor Grigorenkóék még el sem hagyták a nagykövetség épületét.³⁹

Kosztyerin nemsokára meghalt. Temetése a krími tatárok politikai tüntetésévé változott. Olyannyira, hogy még a hivatalból kirendelt krematóriumi gyászzenekar fáradt muzikusai is égő szemmel, hitetlenkedő reménnyel hallgatták a méltóságteljes Grigorenko generálisnak a zsarnokság elleni küzdelemről mondott búcsúszavait barátja földi

³⁸ EMEL: 1. kötet, 50.

³⁹ ALEKSZEJEVA, L: 1984. 119—120.

maradványai felett.

A tábornoknak Kosztyerin halála után a krími tatárok érdekében folytatott küzdelem lett a fő életcélja. Rajta és a moszkvai Helsinki csoport többi aktivistáján keresztül ez a nép először adhatott hírt sorsáról a nyugati közvéleménynek. A “Nyugat” éppenséggel Budapest volt. Az 1992 nyarán számos -- külföldi kormányok által fenntartott, s a szovjet veszély megszűnésével feleslegesnek ítélt -- külföldi orosz intézet, alapítvány, folyóirat sorában bezárt müncheni szamizdat archívum legelső tatár vonatkozású dokumentuma az a levél, amelyet a krími tatárok eljuttattak a kommunista pártok 1968 februárjában megrendezett értekezletéhez, a magyar fővárosba.

Hogy ez milyen hatást váltott ki – éppen a csehszlovákiai bevonulás évében! – arról jobb nem beszélni. Az emberjogi mozgalmak viszont ettől kezdve világszerte figyelemmel kísérték a krími tatárok helyzetét. A moszkvai Helsinki csoport tucatnyi bátor ügyvédet talált, akik vállalták védelmüket. (Igaz, ők hamarosan kivétel nélkül nyugati emigrációba kényszerültek.) A Szovjetunióban történt jogsértések illegális moszkvai krónikája, a Hronyika tyekuscsh szobityij legelső számától, 1968 áprilisától közölte a krími tatárok hatósági zaklatásának eseteit, névvel, dátummal, lakcímmel, az ítélet megjelölésével, kommentár nélkül.⁴⁰

Ez a kiadvány, a Szovjetunió resztalinizációs korszakának megrendítő dokumentuma, amelynek kiadásáért oly sokan kerültek később lágerbe és elmeógyógyintézetekbe, első szerkesztője, Natalja Gorbanyevszkaja szerint éppen a krími tatárok tragédiája miatt jött létre. Olyan jogtiprás volt ez, amely miatt át kellett törniük „a hallgatás falát”. A krími tatárok mozgalma már tíz éves történetre tekintett vissza, amikor a moszkvai Helsinki-csoport megszerveződött. Tehát az orosz demokraták is sokat tanultak a tatároktól – és ezt soha nem is titkolták.

A krími tatárok és az oroszok szövetsége rémülettel töltötte el a hatalmat. Újabb letartóztatások kezdődtek. Elvitték a mozgalom összes vezetőjét, majd a perükre Taskentbe érkező Grigorenko tábornokot, aki ezután öt évet töltött egy szovjet elmeógyógyintézet nyirkos, sötét pincekórtermében, Andropov személyes utasítására alkalmazott kényszerkezelésen. Koncentrációs táborba került az ügyük mellett kiállt, s később a GULAG-on elpusztult orosz demokrata, Ilja Gabaj. Újra elhurcolták a krími tatárok fiatal krónikását, Musztafa Dzsemilevet is.⁴¹

Az alacsony, törékeny férfit, aki éhségstrájkjai után mindig csonttá soványodva került ki a GULAGról, összesen négy alkalommal ítélték sokéves kényszermunka büntetésre. Utoljára, 1976-ban, azzal a váddal állították bíróság elé, hogy a lágerben valakinek azt mondta: “a krími tatárokat erőszakkal vitték el a Krímből, és nem engedik őket visszatérni”.

⁴⁰ Erről részletesen I. e könyv Kronyid Ljubarszkijról és Gabriel Szuperfinről szóló fejezetében.

⁴¹ HRONYIKA: 8. kötet, 158—167., 10. kötet, 245—246.

A vádirat szerint ez kimerítette “a szovjet társadalmi és államrend tudatos rágalmazásának” bűnét.

A szimpatizánsok távol tartására a messzi Omszkban, többszöri halasztás után megtartott peren megjelent „a szovjet hidrogénbomba atyja”, Andrej Szaharov, Jelena Bonner asszony és más nemzetközi tisztelet övezte orosz máskéntgondolkodók. A Szaharov házaspár és a KGB-sek között verekedés tört ki, amelybe bekapcsolódtak a saját megaláztatásukat a tárgyalóteremben nyugodtan tűrő, ám az ügyükért kiálló orosz demokratákért a hatalommal is szembeszálló krími tatárok.

A vád több hónapos magánzárkával “meggyúrt” tanúja a tárgyaláson visszavonta korábbi terhelő vallomását. A bíró azonban ezt egyszerűen nem vette figyelembe, és Dzsemilevet két és fél év szigorított kényszermunkára ítélte. Noha a vádirat ismertetésének pillanatától kezdve éhségstrájkot folytató Dzsemilev a tárgyalás alatt alig állt a lábán, az utolsó szó jogán gyújtó hatású beszédet mondott népe megaláztatásáról és a történelmi igazságszolgáltatásért folytatott küzdelméről.⁴²

AZ ÚJRAKEZDÉS SIKEREI ÉS SIKERTELENSÉGEI

Ez már a harc új korszaka volt: keveseknek a korábbinál sokkal elszántabb szembeszállása. Az után, hogy a krími tatár petíciós mozgalom kezdetétől 1969-ig e nép összesen ötezer képviselője zarándokolt Moszkvába mindhiába, a válság és a reménytelenség éveit követték a krími tatárok mozgalmában. De az illegális visszatérés még így is, ekkor is folytatódott. 1980-ig 15 000 embernek sikerült megkapni a lakhatási engedélyt a félszigeten. Ennek feltétele azonban az volt, hogy egy-egy településen arányuk ne haladja meg a két százalékot. Saját iskoláról, vallási életről tehát szó sem lehetett. Pedig ekkorra már mintegy százezer tatár tudott valamilyen módon visszatelepíteni a Krímet északról körülölelő ukrainai területekre. Sokan meghúzódtak az Észak-Kaukázusban, a krasznodari területen, Herszon és Nyikolajev körül is.⁴³

Minthogy az illegális visszatérésre éppen a legaktívabbak szánták el magukat, a Közép-Ázsiában rekedt krími tatár tömegeknek éppen a Brezsnyev-korszak legnehezebb éveiben nem maradtak vezetőik. A Krímbe települőknek nyújtott óriási anyagi segítség miatt a közösségeknek az általuk eltartott moszkvai képviselők számát is csökkenteniük kellett.

A repatriálók körében szörnyű tragédiák zajlottak ezekben az években. Családapák benzinnel leöntötték és felgyújtották magukat, hogy elkerüljék az ismételt kitelepítést. Másokat beszervezett a KGB, és az emiatt érzett lelkiismeret furdalás öngyilkosságba kergette őket.

⁴² SESZTY DNYEJ: 336—366. Itt található a rendszerváltás után népe vezéralakjává vált Musztafa Dzsemilev életrajza is.

⁴³ ALEKSZEJEVA, L 1984: 122—123.

Amit még feltétlenül meg kell említeni: az 1978 októberétől rendszeressé vált tömeges újradeportálást egyes helyeken a helyi lakosok, köztük felháborodott oroszok kordona hiúsította meg. De végül a krími tatárok, a szovjet birodalomnak az ottani németekkel együtt talán a legtöbbet szenvedett népe, nem győzött ebben a harcban. A birodalom vesztett. Sokan ma már szorgalmasan dolgoznak az ősi földeken, a fél évszázad alatt elpusztított szőlők betelepítésén, de még mindig többen vannak, akiknek se föld, se lakás nem jutott a visszatéréshez.

Az Ukrajna és Oroszország között folyó hatalmi kötérlhúzásban, amelynek a Fekete-tengeri flotta sorsával együtt a Krím félsziget hovatarozása mindmáig fontos mozzanata, felértékelődött a krími tatárok politikai szerepvállalása is. Éppen ezért Leonyid Kravcsuk akkori ukrán elnök más kedvezményekkel együtt négyszáz millió rubelt ígért nekik a földvásárláshoz. De elkésett: a krími tatár vezetők 1992 februárjában már a török kormánnyal, sőt Szaúd-Arábia királyával tárgyaltak hasonló segélyekről.

Musztafa Dzsemilev, mint a medzslisz, a krími tatár parlament nemzetközi tekintélyű elnöke ezután Ankarában rögzítette a népének nyújtott segítség feltételeit, amelyek közül talán a legfontosabb a krími tatár értelmiség ingyenes kiképzése törökországi egyetemeken. Akkor még úgy tervezték, hogy az európai mintára létrehozandó Türk Közös Piac országaiban, köztük a volt Szovjetunió öt közép-ázsiai muzulmán utódállamában: Üzbegisztánban, Tádzsikisztánban, Türkmenisztánban, Kazahsztánban, Kirgíziában, valamint Azerbajdzsánban élő embereknek egyszer majd a krími tatárokkal közös útlevele lesz. Noha ennek az elképzelésnek nem volt realitása, az identitáskeresés eufóriájában a krími tatár medzslisz 1992 májusában kikiáltotta a Krím félsziget önállóságát. Ez elvi deklaráció maradt csupán. De elmondható, hogy a krími tatár nép tragédiájának vége. Pontosabban sorsuk új dimenzióba került: szemünk láttára válik az orosz birodalom és a muzulmán világ közötti befolyás- és területszerzési küzdelem részévé.

A VALLÁSI ALAPON A GULÁGRA:

A PÜNKÖSDISTÁK

A Gulag foglyai között a szovjethatalom első napjaitól kezdve felbukkantak a különböző egyházak, elsősorban a keresztény kisközösségek tagjai. E tekintetben a cári rendszer és a bolsevik uralom között töretlen volt a kontinuitás: mindkét rezsim veszélyes ellenfelének tartotta, és minden lehetséges eszközzel üldözte az ortodoxiával szemben álló vallási irányzatokat.

Vlagyimir Boncs-Brujevics, a hivatalos statisztika szerint 117 millió hívet számláló ortodox egyháztól elszakadt vallási közösségek történetének tudós kutatója (később a Lenin kormány irodavezetője), a 20. század elején húszmillióra tette a cárok birodalmában élő szakadár keresztény közösségek tagjainak számát. A hivatalos egyházzal való szembenállásnak akkor már évszázadok óta óriási hagyományai voltak az orosz kultúrában. “A múlt mélyeséges mély kútjában” rejtekező történet egyik legfontosabb lapja a 17. század közepén íródott. Az 1605 és 1681 között élt Nyikon volt a főszereplője, aki 1652-től – formálisan 1666-ig, valójában azonban csak 1658-ig – Moszkva és egész Oroszország pátriárkája volt. A főpap egy 1653. februári körlevelében komoly liturgiai változásokat fogalmazott meg, amelyek a központosított állam érdekeit szolgálták.

A hitben a régi, megszokott élet biztonságát is kereső ortodoxok fellázadtak a nem kívánt reformok ellen. Végül soron ennek nyomán következett be a skizma (raszkol), vagyis az egyházszakadás.⁴⁴ Többek között azért, mert a hitük ősi formájához, a forma mögött rejtőző eredeti filozófiához ragaszkodó szakadárok nem akarták az uralkodót – egy halandó földi embert! – isteni magasságokban egyházuk élén látni.

Az állam hatalmát érezte csorbulni a legkevésbé se jámbor ellenállás miatt, s ezért a szó szoros értelmében tüzzel—vassal irtotta a szektáknak nevezett szakadár közösségeket—amivel még szorosabbra zárta az egyre fanatikusabb hívők mindenre elszánt sorait.

Közben a hivatalos ortodoxia csúcsain folytatódott a kontraszelekció, és a 20. század elejére kitermelte azt az egyházi hierarchiát, amely hallgatásával, manipulatív támogatásával, végtelen korruptségával végül soron szentesítette a Raszputyinok országglását.

A másik oldalon rendszeresek voltak a csoportos önégetések az orosz birodalom Isten háta mögötti tájain. A különböző óhitű közösségek tagjai inkább a halált választották, mintsem hagyják magukat áttéríteni. A kétujjas vagy háromujjas keresztvetés híveinek több évszázados, pusztító

⁴⁴ A kérdés újszerű megvilágítását l. LOBACSOV, SZ. 2003: ismereti SZILI S. 2005:

viaskodása groteszk és tragikus pillanatok előidézője lett az orosz életben. Ám a “Hagyjátok hát barátim, azt az ‘i’-t!” madáchi kiáltása az orosz homousion—homoiusion vitában csak a konfliktus iránti értetlenség megnyilvánulása lenne. Hiszen ebben a szembenállásban élet és halál, erkölcs és tisztesség – a mindennapok legfontosabb kérdései forogtak kockán.

Egyfelől az üldöztetések, másfelől a hit szigorú törvényei szerinti élet családot, nagyobb közösséget összetartó szokásai Oroszországban az évszázadok során kitermeltek egy több milliós puritán réteget, amely a hatalomhoz hasonló elszántsággal, konokul védte a maga normáit, erkölcsét. Kegyetlenül elpusztította a belülről lázadókat, és szinte minden modernizációs törekvéssel szembeszállt.

Óhitű vándorok ezrével, tízezzel járták a mérhetetlen Oroszországot, gördülékenyen működő belső kommunikációs rendszert alakítva ki. Nem szenvedtek szükségét, hiszen a hit parancsára a többnyire szintén óhitű kereskedőcsaládoknál – ahogy a zsidók péntek esti vacsoraasztalánál – mindig terítettek néhány óhitű vándornak. Ezek a helyek sohasem maradtak üresen.

AKTIVITÁS A HITBEN

A “szekta típusú” szervezkedés még csak nem is a Nyikon-reformokkal szembeni ellenállással vette kezdetét. Az orosz szektamozgalom első fennmaradt adatai a 14. századból, Novgorodból és Pszkovból származnak. A Hanza szövetségek kereskedői “importálták” oda az ún. sztrigolnyikok közösséget létrehozó eszmerendszert. Már az ő történetük megmutatta az egymástól sokban eltérő ideológiát valló szekták nagy részében szunnyadó közös lehetőséget. Azt, hogy ha a mindenható állam nem (vagy nem annyira) üldözi őket, akkor az orosz fejlődésben ezek a vallási csoportok megteremthették volna a társadalmi, ideológiai, anyagi, erköcsi hátteret a polgárság kialakulásához.

Tény, hogy a múlt idővel ezek a közösségek, az általuk képviselt életszeméletben rejlő értékek egyre jobban emlékeztettek a nyugat-európai és amerikai protestáns etikai alapértékekre, a munka- és családközpontú, józan élet normáira. Mindarra, ami az államszocializmus évtizedei alatt egyre jobban hiányzott a hamis célokat hirdető, azokkal ellentétes valóságot kínáló, elidegenedett és atomizálódott szovjet társadalomból.

Az orosz – pontosabban, hangozzék bármilyen groteszk módon: a szovjet – pünkösdisták számát Nyugaton élő képviselőjük, Arkagyij Poliscsuk egykori szovjet aktivista az 1970-es években egymillióra tette.⁴⁵ Pusztá

⁴⁵ Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani Arkagyij Poliscsuknak, Ludmila Alekszejevának, Ligijja Voronyinának és Sárosi Attilának, akik az 1980-as évek közepétől sokat segítettek a pünkösdisták hitének,

létükről csupán 1965-ben szerzett tudomást a világ, pontosabban csak néhány nyugati emberjogi szervezet. Egy Vaszilij Patrusjev nevű tanító ugyanis ekkor állította össze az emigrálni kívánó pünkösdisták névsorát. Ezt Fjodor Szigyenko – Patrusjev hitsorsosa, a vlagyivosztoki Vosztok szálloda vízvezeték-szerelője – titokban átadta a hotel egyik külföldi vendégének, hogy juttassa el az ENSZ-be. A japán kereskedő eleget tett a kérésnek. A világszervezet azonban semmilyen formában nem reagált a kétségbeesett segélykiáltásra.

A KGB annál inkább. A két szovjet pünkösdistát letartóztatták, és sokéves lágerbüntetésre ítélték. A hallgatásnak ezen a falán azonban menthetetlenül rés támadt. Néhány év elteltével, 1973-tól pedig már egyre markánsabban kirajzolódtak az elkeseredett küzdelem kontúrjai, amelyet a pünkösdisták – a szovjet németekhez és a szovjet zsidókhoz hasonlóan – az emigráció lehetőségéért folytattak.

A kivándorlási szándék mögött munkáló ideológia a pünkösdisták esetében megejtően egyszerű és logikus volt. Alapja az Újszövetség számos helyén megtalálható utalás “a Szentlélek kiáradására”. Először, mondják a pünkösdisták, az apostolok részesültek benne Krisztus feltámadásának napján. Ötven nappal később pedig, pünkösdkor, váratlanul különféle, önmaguk számára is ismeretlen nyelveken szólaltak meg. Mégis, mindenki megértette őket. Így döböntek rá, hogy ezentúl Jézust és az ő feltámadását kell hirdetniük a népeknek. Ebben az élményben, a “megszólíttatásban”, a Biblia szerint nem csak keresztények részesülhetnek. Az Apostolok cselekedeteinek könyve leírja Cornelius római százados esetét, aki családjával együtt még meg sem keresztelkedett, amikor rá és háza népére “rászállt a Szentlélek” (Csel. 10, 44).

Ez az emocionális Istenélmény, s vele az aktivitás a hitben, a pünkösdisták vezérlő elve. Az apostolokhoz hasonlatosan, mondják, nekik is cselekedniük kell. Szorgos munkával, tisztességes családi élettel, a dohányzástól a házasság előtti szexuális életig sok mindent tiltó, szigorú erkölcsi szabályok szerint élni, és közös imáikban újra meg újra rátalálni az Istennel való személyes kapcsolat eufórikus boldogságára.

A pünkösdisták megelégednek ezzel az az Isten-élménnyel, nem keresik a keresztény hit történeti rétegeit. Más szóval “eltelnek a Szentlélek borával” – márpedig ez az ortodox teológia felől nézve túlon túl szűk tapasztalat. Csupán élmény, és még nem hit.

A világ valóságát viszont a pünkösdisták nem fogadják el. Karizmatikus tapasztalatuk intenzitásának fényében számukra lényegtelen – de legalábbis másodlagos –, ami az őt körülvevő társadalomban történik.

Az állami ideológia számára megközelíthetetlen, s így annak mindenhatóságát a pusztá létükkel megkérdőjelező közössége léte teljesen elfogadhatatlannak bizonyult a totális állam számára. A pünkösdisták gyülekezetei a központi akarat szempontjából károsak, mert manipulálhatatlanok voltak. Ráadásul a kisebb—nagyobb települések életében elvileg példát, mintát, alternatívát jelenthettek a szovjet emberek számára.

RETORZIÓK A SZOVJET KORSZAKBAN

Pedig a pünkösdisták közösségei éppen 1917 után, kivált 1921-től indultak feltűnő fejlődésnek. Elsősorban Ivan Voronajev prédikátor jóvoltából. Az 1886-ban született férfi, eredeti nevén Nyikita Cserkazov, 22 éves korában, taskenti katonai szolgálata alatt csatlakozott egy baptista csoporthoz. Öt évvel később, a hatósági üldözések elől feleségével együtt kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Közel egy évtizedig San Franciscóban, Seattle-ben, majd New Yorkban élt, mindenütt templomi előljáróként. 1919-ben pünkösdisták lett, és ahol csak megfordult, népes – főleg orosz, ukrán és lengyel – bevándorlókból álló pünkösdisták közösségeket hozott létre.

Voronajev állítása szerint isteni sugallatra tért vissza Oroszországba, 1921 augusztusában. A karizmatikus lelkipásztornak 1928-ra már kétszáz ezer híve volt.⁴⁶ A következő évtől azonban felerősödtek a különösen súlyos vallásellenes hatósági retorziók. Több mint egy évtizedig, a háború kezdetéig a pünkösdistákat csoportosan 20-25 év lágerben eltöltendő kényszermunkára ítélték. Sokan elpusztultak, köztük Ivan Voronajev is; ő kimerültségében lemaradt a munkából hazafelé (értsd: a láger felé) a menetelő raboktól. Az örök kutyákat uszították rá, és a prédikátor néhány órával később belehalt sebeibe. Közép-Ázsiába száműzött felesége csak évtizedekkel később, 1960-ban térhetett vissza az Egyesült Államokba, ahol fiai várták. Vera lánya Ukrajnában halt meg.⁴⁷

1943-ban a náci megszállók feletti győzelem érdekében, majd a lakosságot váratlanul érő újabb megtorlások ideológiai alátámasztására Joszif Sztálin egyebek mellett felhasználta az ortodox egyházat. Ezek a hónapok a keresztény kisközösségek számára is a gyepölözítés korszakát hozták el. A pünkösdisták, másokkal együtt, lehetőséget kaptak, hogy – ha nem is önállóan, de a baptista egyház kebelén belül—hivatalosan bejegyeztessék magukat a magyar Állami Egyházügyi Hivatalnak megfelelő moszkvai Vallások és Kultuszok Tanácsánál. Ezzel lényegében törvényesíthették hitéletüket.

⁴⁶ www.cornerstone.org.ua

⁴⁷ A Szabad Európa/Szabadság Rádió müncheni tudományos intézetében kiadott Archiv Szamizdata szerint az asszony gyermekeivel együtt tért vissza az Egyesült Államokba. 15/81. kötet, 3—4.

A hatósági döntés azonban csapdák, buktatók sorát rejtette. Egy ilyen közösség számára már maga az állami felügyelet, s ezzel az állami felsőbbrendűség elismerése is elfogadhatatlan volt. A hitbéli tételek megannyi aprónak látszó különbsége miatt lehetetlennek bizonyult egy másik keresztény tanítás – a baptista vallás – afféle “fölkötes szervként” történő elismerése is. A két kisegyház között szította az ellentétet, hogy az állami hatóság nem követelte az összes baptista gyülekezet regisztrálását, de a pünkösdistákat kivétel nélkül kötelezte erre. Így valamennyi pünkösdista számon tarthatóvá vált.

A legalizálás feltétele ráadásul az volt, hogy a pünkösdisták mondjanak le a nyilvános tevékenység számos formájáról. Többek között az igehirdetésről, a jótékonykodásról, a gyermek-, ifjúsági és női összejövetelek rendezéséről. Ezért azután—a müncheni Szabadság Rádió szamizdat archívumának dokumentumai szerint—a hívőknek mintegy a fele nem is volt hajlandó regisztráltatni magát. “Választhatunk - mondta Vaszilij Patrusev keserűen. Vagy megtartjuk Krisztus parancsolatait, vagyis elutasítjuk a regisztrációs rendelet feltételeit, és így bűnössé válunk az állam előtt. Vagy alávetjük magunkat az állam követeléseinek, és bűnösök leszünk Isten előtt.”⁴⁸

Ám azoknak a közösségeknek sem javult számottevően a helyzete, amelyek 1945 után vállalták az állami regisztrációt és a vele járó következményeket. Az ideológiailag monolit társadalom, amelyben a normától való eltérés minden formája a szembenállás kódolt üzenete, kivetette magából a “szektásokat”, ahogy Oroszországban nevezik őket. Nem csoda, hogy a lakóhelyükről újra és újra elmenekülő, többnyire Kelet felé húzódó pünkösdista gyülekezeteket—amelyek kényszerű költözködéseik következtében a Szovjetunió nyugati határszéleitől, a balti köztársaságoktól és Nyugat-Ukrajnától Azerbajdzsánig és Grúziáig, Szibériáig és Közép-Ázsiáig megtalálhatók voltak --, a többi kisegyházhoz hasonlóan számtalan spontán retorzió sújtotta a szovjet társadalomban. A “homo sovieticus” egyik sajátos vonása volt, hogy nem tűrte a másságot: az utcán, az iskolában, a közösségi élet valamennyi helyszínén durván megbélyegezte a pünkösdistákat is.

Ez főleg a fiatalokon ejtett súlyos sebeket, hiszen az ő lelkükben még nem alakult ki a védelmi mechanizmus. Az elsősorban a Hronyika tekuscsih szobityij (Folyó események krónikája) című orosz emberjogi kiadványban⁴⁹ fennmaradt adatok szerint iskolatársaik kegyetlenül verték, tanítóik, tanáraik megalázták a hitükkel ellentétes ideológiai mozgalomaktól távol maradó gyerekeket, akik nem voltak oktobristák (kisdobosok), pionírok (úttörők) és komszomolisták. A pedagógusok gyakran pusztá

⁴⁸ SZBORNIIK DOKUMENTOV 1977: 3. kötet, 56.

⁴⁹ L. erről részletesen e könyvben a Kronyid Ljubarszkijjal és Gabriel Szuperfimmel folytatott beszélgetéseket.

magánszorgalomból igyekeztek kiszedni belőlük olyan információt, amely lehetővé tette, hogy büntető eljárást indítsanak a szülők ellen, a vallási szokások erőszakos betartatásának vádjával. Ennek alapján a pünkösdisták gyermekeit állami gondozásba vehették.

A hagyomány, a neveltetés, a rendszerint tíznél is több testvér példája mellett sokakat éppen a szüntelen üldöztetés és veszélyérzet hajtott a pünkösdisták közösségei fészekmelegébe. A fiúk felcseperedve még az öt év koncentrációs táborban eltöltendő kényszermunka-büntetés ellenére sem vállalták a fegyveres sorkatonai szolgálatot. Iskolai jellemzésük “aktív szovjetellenes tevékenységet folytat” kliséje következtében továbbtanulni általában nem tudtak; így jobbára éjjeliőrként, segédmunkásként, takarítónőként dolgoztak.

A pünkösdistáknak ezért gyakorlatilag nem volt értelmisége. Helyzetükre jellemző egyik püspökük feleségének esete. Az asszony takarítónő volt egy gyermekkórházban, s noha égető szükség lett volna munkájára a konyhán, a főorvos nem helyezte oda. “Az emberek félnének, hogy mérget rak a gyerekek ételébe, hiszen mindenki tudja, hogy maga szektatag...”, mondta a 14 saját gyermekét nevelő asszonynak.⁵⁰

Ekkoriban a hitükért már ritkán küldték lágerbe a pünkösdistákat. A hatóságok többnyire presbitereiket, püspökeiket, valamint a közös imákhoz házukban helyet biztosító egyszerű híveket állították bíróság elé. Az ügyész ilyenkor a többi szovjetunióbeli másként gondolkodót, így a demokratikus ellenzék tagjait is sújtó 70. (szovjetellenes propaganda) vagy a 190. (a szovjet rendszer megrágalmazása) törvénycikkely alapján kért rájuk börtönbüntetést. Főleg azonban vallási propaganda vádjával álltak bíróság elé.

A Brezsnyev-korszak megszilárdulásakor, az 1970-es évek első felében nőtt a retorziók száma és súlya. A hatóságok egyre újabb bírságot róttak ki a pünkösdistákra. A közös imák helyéül szolgáló házakat több helyütt elkobozták, esetenként bulldózerrel lerombolták. Máskor tűzoltófecskendővel kergették szét a gyülekezetet. Előfordult, hogy komszomolistákkal verették meg a közösségek tagjait. Ekkoriban napirenden volt a pünkösdisták esküvői, illetve temetési szertartásainak erőszakos feloszlatása, sőt előkerült a vérvád is.⁵¹ Ezeknek az ügyeknek mindig nagy teret szentelt a szovjet sajtó. A szokásos, gyűlölettől szinte fuldokló-átkozódó stílusban fogalmazott cikkek írói a saját lojalitásukat bizonyították az egyoldalú “ideológiai harccal”:

⁵⁰ SZBORNYYIK DOKUMENTOV 1977: 3. kötet, 55.

⁵¹ HRONYIKA 47. kötet 60—61., 49. kötet 63.

MENEKÜLÉS

Az 1970-es évek azonban már mások voltak, mint a sztálini diktatúra korszaka. A fokozódó hatalmi erőszak, ahogyan a szovjetunióbeli ellenállás más indíttatású mozgalmaiban, a pünkösdisták egy részében is felébresztette a minden korábbinál bátrabb tiltakozás vágyát. Esetükben ez az emigráció igényében jelent meg. Az Úr haragja, vélték ugyanis a gyülekezetek tagjai, előbb-utóbb eléri az ateista Szovjetuniót. Előtte azonban választott népét kivezeti a bűnös földről. Lám csak, bármilyen elképzelhetetlen volt ez akár egy évtizeddel ezelőtt is – 1971-ben lassan, kínkeservesen, de mégiscsak elkezdődött a zsidó emigráció. Ez világos jelzés: közeleg az óra. Az Úr hűségese híveit, a pünkösdistákat is megmenekíti. De nem a folyamatban való tevékeny részvételük nélkül. A jámbor keresztények feladata, hogy mindent megtegyenek az Exodusért. Így kezdődött a pünkösdisták kálváriájának újabb, talán utolsó stációja.

1973 tavaszán két pünkösdista gyülekezet valamennyi tagja—a távolkeleti Nahodkában és a krasznojarszki területen, Csernogorszkban – kivándorlási kérelemmel fordult a szovjet hatóságokhoz. Folyamodványukat azonban nem vették át, mert nem tudtak hozzá mellékelni külföldön élő rokonaiktól érkezett családegyesítési kérelmet, netán valamely külföldi kormány meghívó levelét. Ezek hiányában pedig az OVIR—a rendőrséghez tartozó, de köztudottan a KGB által felügyelt, félelmetes szervezet—már a kivándorlási szándék deklarálását is elutasította.⁵²

A két közösség képviselőiben ekkor egy Jevgenyij Briszenden nevű pünkösdista Moszkvába utazott. Felkutatta Pavel Litvinovot, a demokratikus ellenzék egyik vezéralakját, a csehszlovákiai bevonulás elleni 1968. augusztus 25-i Vörös téri tüntetés résztvevőjét, akinek tevékenységéről a nyugati orosz nyelvű rádióadásokból hallott. Ezzel a lépéssel rés támadt a pünkösdisták sok évtizedes hatósági és osztályrész elszigeteltségén. Méghozzá éppen Moszkvában, amely a zárt szovjet társadalomban jóformán az egyetlen kiutat, kapcsolatot jelentette a világgal.

És a demokratikus ellenzék csakugyan eljuttatta a szovjet fővárosban dolgozó külföldi tudósítókhoz Briszendennek és húsz hittestvérének az ENSZ-hez, az Egyesült Államok elnökéhez, valamint a világ kereszténységéhez címzett segítségkérő levelét. A pünkösdisták ebben a címzettek közbenjárását kérték, hogy családjukkal együtt kivándorolhassanak Izraelbe vagy Ausztráliába, mivel, mint írták, a Szovjetunióban nem tudnak hitük törvényei szerint élni, és vallásukat,

⁵² ALEKSZEJEVA, L. 1984: 189—190.

szokásaikat gyakorolni.

Két hónappal később néhány bátor és tisztességes külföldi tudósító a személyes találkozást is vállalta a pünkösdistákkal. A róluk szóló cikkek egymás után megjelentek Nyugaton. A nyilvánosság, mint ezután annyiszor, segített. S mint oly sokszor, szelektíven. Briszenden a családjával együtt távozhatott. Őket rövidesen még néhány pünkösdista család követte, ám a szintén emigrációra váró további ezreknek maradniuk kellett.

1975-ben harmadikként a krasznodari területen található Sztartyitarov pünkösdista gyülekezete is kinyilvánította távozási szándékát a Szovjetunióból. E lokális mozgalom élén egy volt frontkatona, a második világháborúban súlyosan megsebesült Nyikolaj Goretoj állt, a Szovjetunió összes be nem jegyzett pünkösdista gyülekezetének presbitere. Az egykori rajztanár saját közösségében—majd a többiben is—afféle tanácsadó szervezetet hozott létre az emigrációért folytatott küzdelem megsegítésére. Ezek a csoportok azután 1976 nyarán a moszkvai Helsinki-csoport segítségével, Engedd el népem! címmel, félezer oldalas dokumentumgyűjteményt állítottak össze a kivándorolni kívánó pünkösdista családok adataival, négy nemzedék óta tartó kálváriajárásuk rövid, tárgyyszerű leírásával.⁵³

Azév decemberében a moszkvai Helsinki-csoport ezt az összeállítást átadta a nyugati tudósítóknak, mellékelve saját levelét is a helsinki egyezményt aláíró országok kormányaihoz. Az Egyesült Államokban megjelent második dokumentumgyűjteményükben is olvasható szövegben a demokratikus ellenzék tagjai emlékeztetnek rá, hogy az Oroszországból elmenekült “vallási másként gondolkodók” igencsak hasznos tagjai lettek a társadalomnak a helsinki egyezményeket aláíró országokban. Elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában, ahol mindmáig köztiszteletben álló, szorgalmas, teljesen zárt közösségekben élnek a századfordulón—részben Lev Tolsztoj határozott kiállításának köszönhetően—kivándorolt duhoborec szekta tagjai.

A pünkösdista közösségeknek a demokratikus mozgalommal létrejött kapcsolatára a hatalom a maga szempontjából nagyon is logikus módon, hisztérikusan reagált. A KGB döntéshozói és végrehajtói végigjátszották a büntetés-fenyegetés-zsarolás-ígérgetés-megtorlás széles skáláját. Volt, ahová a “hivatalos” (vagyis baptista egyház gyülekezetei között bejegyzett) pünkösdisták vezetőit küldték el, hogy azok térítsék vissza hittestvéreiket a politikai tevékenység talajáról a hit keskenyebb, de biztosabb ösvényeire. Emigrációs kérelme visszavonása fejében egyikőjüknek megígérték, hogy

⁵³HRONYIKA, 44. kötet, 92.

egyetemre mehet. Másikuknak állást ajánlottak. Egy harmadiknak azzal rukkoltak elő, hogy elhelyezkedhet a lakóhelye közelében, és így nem kell órákat utaznia naponta.⁵⁴ A már említett Goretoj presbíternek egyenesen az emigrációt ajánlották fel - feltéve, hogy azt nem a közösségével együtt, hanem egyénileg, a családtagjaival kéri. A vallási vezető ezt visszautasította. Az egymást “fivéremnek”, “nővéremnek” szólító pünkösdisták életét ugyanis gyülekezeteiken belül és azok között is olyan mélyen áthatja a szolidaritás, hogy a presbíter ilyen körülmények között nem tartotta lehetségesnek a távozást. Hogy a hatóságok éber tekintetét elkerülje, gyülekezetével egyre keletebbre húzódott, egészen a Csendes óceáni Nahodkáig. Ezzel persze, nem tudta becsapni a KGB-t: letartóztatták, majd három és fél éves lágerbüntetésre ítélték, azt követő öt éves száműzetéssel.⁵⁵

A KGB persze, nemcsak a Gulag rémével fenyegette a pünkösdisták közösségeket. Mint annyiszor a szovjet életben, a hatóságok tudatosan megteremtették a “huszonkettes csapdája” helyzetet (a pünkösdisták esetében, mint láttuk, már a regisztráció is az volt). A kivándorlási kérelem benyújtásához az illetékes szovjet szervek továbbra is megkövetelték a családi vagy kormány szintű meghívót. Csakhogy amikor az megérkezett, egyszerűen nem kézbesítették a címzettnek.

A még Vlagyivosztoknál is keletebbre fekvő Nahodkában, a Japán-tenger partján 45 pünkösdisták család tíznapos éhségstrájkjal tudta csak kikényszeríteni, hogy a KGB helyi megbízottja odaadja nekik a réges-régen megérkezett dokumentumot. Ez természetesen hamis volt - ugyan miféle rokonaik lehettek volna ezeknek az embereknek a világban! - de annál hivatalosabb, pecsétekkel, közjegyzői hitelesítéssel.

“CARTER ELNÖK, FIVÉRÜNK KRISZTUSBAN”

Két év kemény konfrontációt követően a KGB irányt változtatott: a pünkösdisták elszántságát látván megpróbálkozott a gyeplőlazítás taktikájával. 1976-ban egyetlen pünkösdistát sem tartóztattak le. 45 év után először csökkent a közös imákért különböző ürüggyekkel kirótt bírságok, KGB-beli “elbeszélgetések” száma. Mindez, amint a moszkvai Helsinki-csoport New Yorkban publikált dokumentumgyűjteményéből kiderül, csak felfevezetés volt az ajánlathoz: ha a pünkösdisták lemondanak a szovjet állam számára súlyos presztízsveszteséget, polgárainak veszélyes, mert követendő példát jelentő emigrációról, akkor önálló egyházként bejegyeztethetik magukat. A hatóságok meg is kezdték autonóm közösségeik regisztrálását. Sőt, jóindulatuk jeléül egy új épületben imatermet is bocsátottak a

⁵⁴ HRONYIKA 46. kötet, 49, 47. kötet, 84.

⁵⁵ ARHIV SZAMIZDATA 33. kötet, 80.

moszkvai pünkösdisták rendelkezésére, adómentesen.⁵⁶

Mindez azonban már elkésett, és négy nemzedék szenvedéstörténete után csak kevés hívőt tántorított el emigrálási szándékától. A mozgalom ráadásul éppen ekkor kapott óriási lendületet a hírré, hogy a baptista Jimmy Carter lett az Amerikai Egyesült Államok elnöke. A pünkösdisták, a maguk szolidaritás-elvétől vezettetve mindig is úgy vélték, hogy külföldön élő hittestvéreik csak azért nem segítenek nekik, mert nem tudnak az ő üldöztetésükről és nyomorúságukról. Minthogy pedig a Szovjetunióban az állam hivatalosan el volt választva az egyháztól, éltek az elvileg adódó alkotmányos lehetőséggel, és kapcsolatot kezdeményeztek külföldi vallási, emberjogi és egyéb szervezetekkel. Sőt a világ vezetőivel is: Erzsébet királynőt, mint az anglikán egyház fejét éppúgy meghívták, látogasson el hozzájuk, mint Waldheim ENSZ-főtítkárt vagy “fivérüket, Carter elnököt”. Csakhogy a külföldiekkel való kapcsolatkeresés a szovjet élet a sztálinizmus korából megmaradt íratlan törvényei szerint már önmagában is bűn volt. Nemhogy a Brezsnyev-korszakban, de még a Gorbacsov-korszak első éveiben is büntetést vont maga után.

Ennek ellenére a pünkösdisták úgy vélték, joguk van a kapcsolatteremtésre. “Mi szabad emberek vagyunk, nem pedig foglyok és rabszolgák”, mondta Nyikolaj Goretoj 1977 márciusában Moszkvában, külföldi újságírók előtt. “Úgy fordulunk Carter elnökhöz, mint fivérünkhöz Krisztusban: segítsen a hívőknek, hogy élhessenek a szovjet szervek által is aláírt nemzetközi egyezményekben, a többi között az Emberi Jogok Nemzetközi Deklarációjában biztosított emigrációs joggal”.⁵⁷

A Carter megválasztásával fellobbanó reményt mindennél jobban tükrözik a számok. 1977 februárjában ezer, májusban 1700, júniusban 3500, szeptemberre közel tízezer, decemberre húszezer vallási indokra hivatkozó kivándorlási kérelmet nyújtottak be a Szovjetunióban. Ezek egy része baptisták, túlnyomó többségük pedig pünkösdisták folyamodványa volt. Számuk két évvel később elérte a harmincezret.

Jimmy Carter címére százszámra érkeztek a hitük szabad gyakorlásához testvéri segítségét kérő levelek. Az amerikai elnök 1978 januárjában a Fehér Házban fogadta is a szovjetunióbeli pünkösdisták képviselőjét. A vendég azonban a hivatalos, bejegyzett gyülekezetek vezetője volt, és az amerikai elnök kérdésére azt válaszolta, hogy csak elenyésző számú hívő kíván emigrálni a Szovjetunióból. Azok is mind olyanok, akik nem regisztráltak gyülekezetekhez tartoznak. Szóval olyasfélék, akik semmiféle hatalmat nem ismernek el maguk felett.⁵⁸

⁵⁶ HRONYIKA, 57. kötet, 66.

⁵⁷ HRONYIKA, 45. kötet, 68.

⁵⁸ ALEKSZEJEVA, L. 1984: 195.

Az emigrálni szándékozó pünkösdisták eközben nem csak az Amerikai Egyesült Államok elnökét árasztották el levelekkel. Írtak “saját pártfőtitkárunknak”, Leonyid Brezsnyevnek is. 3500 szovjet állampolgár aláírásával kérték, hogy ne csak az egyének, hanem egész közösségek folyamodhassanak kivándorlási engedélyért, és a hatóságok ne tartsák vissza a katonaköteleseket.

Azt is szerették volna elérni, hogy az OVIR csökkentse az emigrálni szándékozótól kért hatalmas összeget. A távozók iskoláztatására fordított összeg visszafizetése fejében követelt fejpénz a többnyire egy-két gyerekes zsidó kivándorló családoknak is a teljes vagyonát felemésztette. Közülük sokan még több évtizedes távlatból is lidércnyomásként emlékeznek vissza azokra a napokra, amikor egy élet munkája után, a fizetési kötelezettség miatt eladott bútorok, könyvek nélküli, üresen kongó lakásban, néhány bőröndön ülve várták a távozás pillanatát.

A pünkösdista nagycsaládok számára a fejpénz megoldhatatlan akadályt jelentett. Kérélmé beadásakor a már említett Goretojnak például 11 gyermeke és 22 unokája volt. Brezsnyevnek írt beadványában a 3500 pünkösdista ezért kérte: a hatóságok engedjék meg, hogy külföldi hittestvéreik pénzt küldjenek nekik. (Az erre vonatkozó tilalom – s vele az implicit hazaárulás vádja—szintén a totális állam irracionális maradványa volt a Gorbacsov előtti Szovjetunióban.)

A küzdelem tehát folytatódott. Kivált, hogy a már emigrált “szovjet pünkösdisták” számos nemzetközi politikai találkozót felhasználtak, hogy a világ vezetőit, no meg a sajtót emlékeztessék hittestvéreik helyzetére. Avital Scsaranszkajának—a szovjetunióbeli cionisták koncentrációs táborba zárt vezetője, Anatolij Scsaranszkij feleségének – kendő övezte, mosolytalan arca mellett Briszenden, Poliscsuk és mások is rendre feltűntek a madridi, a belgrádi találkozón, s egyéb emberjogi tanácskozások fórumain, ahol minden alkalmat megragadtak, hogy a demokrácia és a pluralizmus elméleti híveit felszólítsák a gyakorlati segítségre.

1979-ben például Arkagyij Poliscsuk Kanadában egy héten keresztül ott állt a pünkösdisták XII. világtalálkozójának helyt adó épület előtt. Éhségstrájkot folytatott, s az odaérkező delegátusok között osztogatta a nem regisztrált szovjetunióbeli gyülekezetek tagjainak helyzetét ismertető dokumentumokat. A tanácskozáson azonban újra működésbe lépett “a huszonkettes csapdája”. A szovjetunióbeli pünkösdisták képviselőiben ugyanis a bejegyzett gyülekezeteknek azok a vezetői érkeztek a világtalálkozóra, akiket a moszkvai Vallások és Kultuszok Tanácsa erre alkalmasnak tartott. Az ugyancsak meghívott Nyikolaj Goretojt természetesen nem engedték ki a Szovjetunióból. Az egybegyűltek pedig a

pünkösdista világszervezet szovjetbarát elnökének intenciójára se Poliscsuk fellépésével, se azzal a levéllel nem foglalkoztak érdemben, amelyet Goretoj juttatott el a fórumhoz harmincezer kivándorlásra váró hittestvére helyzetéről.⁵⁹

Akadtak viszont szép számmal olyan nyugati pünkösdista gyülekezetek, amelyek Poliscsuknak, valamint az orosz demokratikus mozgalom tagjaként szintén emigrálni kényszerült Ligyija Voronyinának és Jevgenyij Briszendennek, az elsőként Nyugatra került pünkösdistának a tevékenysége nyomán tudomást szereztek be nem jegyzett hittestvéreik sorsáról. Megpróbálták felvenni velük a kapcsolatot. A sokgyermekes családok számára létfontosságú ruhacsomagokat küldtek. Néha sikerült átjuttatniuk a határon egy-egy Bibliát is. Ez különösen nagy kincsnek számított: az 1960—70-es években, amikor a Szovjetunióban 80—120 rubel volt a havi átlagfizetés, még nem vallásos körökben is száz rubelt adtak egy Szentírásért a könyvek feketepiacán. A pünkösdisták nem tudták megvenni, ezért kézzel másolták a Bibliát.

Ezért volt igen nagy jelentősége annak, hogy 1977 nyarán két svéd pünkösdista, rengeteg Bibliát a kocsijába rejtve, átcsúszott a szovjet határon. A sikeren felbátorodva visszafelé magukkal vitték a szovjetunióbeli közösségek helyzetéről készített dokumentumgyűjtemény példányait. Velük volt többszáz levél is. Ezekben a be nem jegyzett gyülekezetek tagjai leírták az őket ért üldöztetéseket, és megadták személyi adataikat, hogy nyugati hittestvéreik elküldhessék nekik a kivándorlási kérelemhez szükséges meghívót.

A két svédnek azonban másodszor már nem volt szerencséje. A vámvizsgálat után elkobozták tőlük az iratokat, és letartóztatták őket. A szabad világból érkezett, s így KGB módszereivel szemben teljesen védtelen svéd pünkösdisták néhány nap leforgása alatt beismerték, hogy bűnös, szovjetellenes tevékenységet folytattak. 1977 novemberéig, amikor a hatóságok kiutasították őket a Szovjetunióból, olyan név- és címjegyzéket szedtek ki belőlük, amelynek alapján azután egészen 1980-ig folytak a házkutatások és a letartóztatások a gyülekezetekben.⁶⁰

A svédek lebukása és az a tény, hogy 1977 nyarán már több száz családtól kénytelenek voltak elfogadni a szovjet törvények szerint is szabályosan felszerelt kivándorlási kérelmet, radikális irányváltásra készítette a hatóságokat. A rövid “gyeplőengedés” után újra egymást érték a bírságolások, a KGB-beli kihallgatások. Sőt, az 1920-30-as évekből ismert, felülről szervezett tömegdemonstrációk, a “spontán népharag” félelmetes

⁵⁹ALEKSZEJEVA, L: 1984: 195—196.

⁶⁰HRONYIKA, 46. kötet, 37., 47. kötet, 35—37., 48. kötet, 119.

megnyilvánulásai is. 1977 őszén több gyülekezet székhelyén ilyen harcias nagygyűléseket rendeztek a pünkösdisták megfélemlítésére. A kirendelt komszomolisták és a—nagyjából a magyar munkásörök funkcióját ellátó—druzsinyikok a helyi párt- és állami vezetők jelenlétében szenvedélyes kirohanásokat intéztek az emigrálni kívánók ellen. Hazaárulóknak, elvetemült, gyökértelen embereknek nevezték őket, akik tettükkel “a szocialista rendszer ellenségei, a szaharovok, orlovok, ginzburgok” malmára hajtják a vizet.”⁶¹

A nagygyűlés résztvevői a hozzászólási lehetőség ígéretével odacsábított pünkösdista családok jelenlétében öklüket rázva követelték, hogy a kivándorlási kérelem benyújtóit csukják börtönbe, sőt lőjék agyon, mint a veszett kutyát. A nahodkai és vlagyivosztoki pünkösdista gyülekezetek a helsinki egyezményt aláíró országok belgrádi tanácskozásához írt levelükben így számoltak be a körülöttük kialakult helyzetről: “Klubokban, művelődési házakban, iskolai rendezvényeken, kollégiumi estéken hetenként többször elmondják az előadók, hogy a vallásos emberek árulók, ellenségek, fanatikusok, a CIA ügynökei és kémek. A sajtó tele van olyan cikkekkel, amelyek gazembereknek és árulóknak tüntetnek fel bennünket. (...) Ez a hivatalosan szervezett kampány arra ösztökéli a lakosságot, hogy számoljon le a hívőkkel.”⁶²

A pünkösdisták, amint visszafogott hangú, drámai levelükben írták, féltek kimenni az utcára, mert a felzaklatott tömeg a szitokszónak számító “baptisták” kiáltások közepette bántalmazta az asszonyokat. “L. I. Vasziljevát a nyílt utcán megverték. »A CIA-nak dolgozol, te baptista?! Nesze neked!« Az állapotos Nyina Mironyekót fényes nappal ütlegelni kezdték, és a sárba taposták, miközben azt kiabálták: »Amerikába kívánczol?! Majd adunk mi neked Amerikát...«” A közös imahelyül szolgáló házakat megtámadták, kirabolták. A pünkösdisták lakta házak ablakait beverték, kertjükbe üvegcserepet szórtak.”⁶³

Az új helyzetben a gyülekezetek most már az országhatárokon belül is megpróbálták áttörni elszigeteltségüket: 1979. június 16-án Moszkvában Testvéri Tanács néven létrehozták országos szövetségüket. A terv annak ellenére sikerült, hogy a találkozóra utazó képviselőiket a rendőrség és a KGB emberei országszerte leszedték a vonatokról, repülőgépekről, és rendőri kísérettel hazaszupolták őket. A Testvéri Tanács két képviselője,

⁶¹ Andrej Szaharov, Jurij Orlov, Alekszandr Ginzburg az orosz demokratikus mozgalom emblematicus alakjai voltak. Tevékenységükről könyvünknek az orosz gulágtúlélőkkel folytatott beszélgetéseiben sok szó esik.

⁶²A helsinki egyezményt aláírt országok belgrádi tanácskozásának résztvevőjéhez írt levelet l. Hronyika, 47. kötet, 78—79.

⁶³ Uott.

Borisz Percsatkin és Tyimofej Prokopcsik azonban Moszkvában találkozott az amerikai kongresszus éppen ott tartózkodó küldöttségének néhány tagjával. Arra kérték őket, hogy vállalják a vallásos hitük miatt üldözött szovjet állampolgárok érdekvédelmét. Hiszen míg Izrael és az akkori NSZK kormány szinten napirenden tartotta a szovjet zsidók, illetve a szovjet németek kivándorlását, addig a hitük szabad gyakorlása céljából emigrálni kívánó, üldözött pünkösdisták ügyét a diplomáciai fórumokon senki nem képviselte. Ennek hiányában pedig helyzetük fokozatosan romlott: 1979 telén újra elkezdődött vezetőik letartóztatása.

A NAGYKÖVETSÉG OSTROMA

A Szovjetunióból kijuttatott levelek, dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a pünkösdisták gyülekezetei életében a külföld—elsősorban a hittestvéreik és a keresztény Nyugat—segítségébe vetett bizalmat lassan felváltotta a csalódás, a mindenkitől való elhagyatottság érzése.

Csak akkor tudták felhívni helyzetükre—az alkotmányba és a törvényekbe foglalt jogaik csorbítására—a világ figyelmét, amikor egy törvénytelen akciót hajtottak végre. A szovjetunióbeli emberjogi mozgalmak történetében bizonyos fokig ez is a “huszonkettes csapdájának” esete volt. Nem is ritka: a brezsnyevi resztalinizáció légkörében más ellenállók szintén csak akkor értek el eredményt, amikor a szovjet törvényekkel, sőt, a nemzetközi normákkal is összeegyeztethetetlen lépést tettek. Az állami szinten faji diszkriminációval sújtott szovjet zsidóság exodusa is csupán azután kezdődhetett el, hogy Leningrád közelében tucatnyi képviselőjük, Eduard Kuznyecov és Mark Dimsic vezetésével megpróbált külföldre téríteni egy repülőgépet.⁶⁴

Ezzel a világban csak figyelmet kelthettek, együttérzést nem. Még az ügy hátterét a felesége, Jelena Bonner révén pontosan ismerő Andrej Szaharov akadémikus is félt kinyilvánítani szolidaritását. Joggal tartott ugyanis attól, hogy kockára teszi önmaga és az egész demokratikus mozgalom tekintélyét. Hiszen a repülőgép-eltérítés a világon mindenütt súlyos köztörvényes büntettnek számított, amelyet az ENSZ—éppen Kuznyecovék perének napjaiban—határozatban ítélt el.

A pünkösdisták 1978 tavaszán végrehajtott kamikazeakciójának is része volt az erőszak. Két csernogorszki család Moszkvába utazott, ahol a rendőri és KGB-s kordont áttörve behatolt az amerikai nagykövetség épületébe. A Vascsenko és a Csmihalov család azért szánta el magát erre, mert Carter elnök közbenjárásában reménykedett. Ha azonban Washington kiáll mellettük, akkor a moszkvai nagykövetség épületét napokon belül ezrek,

⁶⁴ L. erről e könyv... oldalán.

talán tízezrek rohanják meg. Az amerikaiak ebben a helyzetben legfeljebb annyit tehettek, hogy nem adták ki őket az épület körül lesben álló KGB alakulatoknak.

Vascsenkóék beköltöztek a követség egyik alagsori helyiségébe. Öt hosszú esztendőt töltöttek ott. A két család néhány tagja többször is éhségstrájkba kezdett. Ám ez éppúgy nem vezetett eredményre, mint a kiszabadulásukért rendezett amerikai tüntetések. 1983-ban végül, elfogadván a szovjet hatóságok támasztotta feltételeket, visszatértek lakóhelyükre, és ott újra benyújtották kivándorlási kérelmüket. A Kreml később is gyakran alkalmazta ezt a módszert—mindig akkor, ha az emigrálni kívánóknak előzetesen sikerült kapcsolatba lépniük a nyugati világgal.⁶⁵

Ebben az ügyben minden esetre valamennyi fél betartotta ígéretét. Egyes vélemények szerint azért, mert a két család kiengedése volt az egyik hallgatóságos feltétele annak, hogy a nyugati országok aláírják a madridi konferencia záródokumentumát. A két esemény azonban időben túlságosan távol esett ehhez, és egyetlen más forrás sem igazolja.

A két pünkösdista család mindenesetre hamarosan letelepedett az Egyesült Államokban. A Gorbacsov-korszak szovjet sajtója—elsőként az Ogonyok—fényképes riportokban tudósított róla, hogy különösebb beilleszkedési gondok nélkül megtalálták a helyüket az ő életvitelüktől nagyon különböző, ám toleráns világban. A szerény ruhában fényképezőgép elé álló, jellegzetesen szláv arcvonású emberek Amerikában azóta saját vállalkozásba kezdtek, boldog és hálás adófizető polgárai az őket befogadó országnak.

Vascsenkóék akciója idején a moszkvai demokratikus ellenzék és a pünkösdisták kapcsolata már rendszeressé vált. A gyülekezetek, amint csak erre módjuk nyílt, viszonzták az ellenzékiek áldozatos szolidaritását. Első ízben 1977 tavaszán demonstrálták ezt a hatalom előtt. Alig tíz hónappal azután, hogy az Andrej Szaharov által összehívott nemzetközi sajtóértekezleten Jurij Orlov fizikusprofesszor bejelentette a Szovjetunió által aláírt helsinki egyezmények betartását ellenőrző moszkvai szervezet létrehozását. A politikai rendőrség ekkor elhatározta, hogy gyökerestül kiirtja a demokratikus ellenzékét. Első lépésként letartóztatta vezetőit, a moszkvai Helsinki-csoport aktivistáit,

Februárban és márciusban elvitték Jurij Orlovot, aki 1956-tól kezdve többször is nyíltan kérte a hatalomtól, hogy az állampolgárokkal karöltve próbálják meg kivezetni a Szovjetuniót az elkerülhetetlen politikai, gazdasági, morális katasztrófából. Majd Alekszandr Ginzburg következett.

⁶⁵ALEKSZEJEVA, L. 1984: 199—200.

Ő 1966-ban, a resztalinizáció első komoly jelére, az írásaikért koncentrációs táborba küldött Szinyavszkij és Danyiel pere alkalmából tiltakozott az alkotmányértő eljárás ellen, s ezért évekre maga is lágerbe került. Andropov utasítására letartóztatták Anatolij Scsaranszkijt is, aki létrehozta az eleven kapcsolatot a zsidó kivándorlásért folyó mozgalom és az orosz demokraták között: a repatriálni szándékozó németek akcióit éppúgy segítette, mint annak az angol forgatócsoportnak a munkáját, amely titokban filmet készített a szovjet emigrációs politikáról.⁶⁶

A pünkösdisták, akik közül korábban néhányan már a Helsinki-csoport létrehozását sürgető nyilatkozatot is aláírták, ezúttal kollektív levélben fordultak a világ kereszténységéhez, kérve, imádkozzanak a Szovjetunióban letartóztatott polgárjogi aktivistákért. “Nincs nagyszerűbb kiteljesedése a szeretetnek, mint amikor valaki feláldozza magát a testvééréért”, olvasható az ötszáz pünkösdista aláírásával közzétett deklarációban. “Ezt a krisztusi parancsot Alekszandr Ginzburg, Jurij Orlov és Anatolij Scsaranszkij a végsőkig teljesítette. (...) Az 1960-as években a Szovjetunióban több száz perben ítélték el pünkösdista testvéreinket. Lágerbe, elmeegógyintézetbe, száműzetésbe küldtek bennünket. Elvették tőlünk a gyermekeinket. (...) 1975-ben minden kényszer ellenére megtagadtuk, hogy gyülekezeteinket hivatosan bejegyeztessük, noha a hatalom azzal fenyegetőzött, hogy enélkül lágerbe küld bennünket. Fenyegetésüket kétségtelenül be is váltották volna, ha nem fordulunk segítségért a helsinki egyezmények betartását megfigyelő moszkvai csoporthoz. S amikor a csoport tagjai, többek között Jurij Orlov, Alekszandr Ginzburg, Anatolij Scsaranszkij felemelték szavukat védelmünkben, a hatalom helyi szervei békén hagytak bennünket. Ha most mi nem emelünk szót értük, bűnt követünk el Isten és a lelkiismeretünk előtt. (...) Ezért 1977. március 27-én szerte a Szovjetunióban ezer és ezer fivérünk és nővérünk böjtöt tart, s imára hajtja fejét Jurij Orlovért, Alekszandr Ginzburgért, Anatolij Scsaranszkijért.”⁶⁷

A HATALOM UTÓVÉDHARCA

Az 1980-as évek elején súlyosbodott a kivándorlásra váró pünkösdisták helyzete. Erről Vörös és fekete címmel dokumentumot állítottak össze, amire újabb letartóztatási hullám volt a válasz. 1980-ban 13 kérdésből álló levéllel fordultak Leonyid Brezsnyevhez. Többek között egyenes választ kértek arra, hajlandó lesz-e a hatalom engedélyezni az önálló pünkösdista egyházi szövetséget, saját nyomda felállítását és működtetését. Szabadon bocsátják-e a vallásukért, meggyőződésükért bebörtönzött állampolgárokat, megszüntetik-e az iskolában az ateista propagandát, és engedélyezik-e a

⁶⁶ Anatolij Scsaranszkij éveket töltött lágerben, majd kiengedték külföldre. Az 1990-es évek elejétől az izraeli politikai élet egyik vezéralakja.

⁶⁷ Hronyika, 45. kötet, 85—86.

szabad emigrációt. Választ nem kaptak.

A reménytelenség e mélypontján még nem látszott fény az alagút végén. Pedig ott volt: lassan elkezdődött az orosz történelem két évszázad alatt immár negyedik felülről indított reformkorszaka. Mint 1801-ben I. Pál cár meggyilkolását, 1855-ben I. Miklós cár halálát (valószínű öngyilkosságát), majd 1953-ban Sztálin halálát követően, ezúttal is az Egyes Szám távozása kellett hozzá. 1982. november 10-én Leonyid Brezsnyev, 1984. február 9-én Jurij Andropov, majd 1985. március 10-én Konsztantyin Csernyenko pártfőtitkár távozása és az ennek nyomán. Persze ezúttal, akárcsak a korábbi orosz reformfolyamatok során, évekkal az “új cár trónra lépése” után kezdődtek a változások. Kelet-Európa szabadulásával párhuzamosan a birodalom határain belülről is szabadult néhány népréteg. Köztük az akkor már százezres nagyságrendben menekülő zsidók mellett mintegy harmincezer pünkösdista és baptista. Történetünk hősei közül a legtöbben ma Pennsylvaniában és Californiában élnek. Ott telepedett le az azóta -- 1990-ben—elhunyt Nyikolaj Goretoj és családja is. Ő is, ők is azok közé tartoztak, akiket mi úgy hívtunk: “szovjet emberek”.

Persze, hiba lenne a korábbi információhiányt felváltva az ellenkező végletbe esni és abszolutizálni a szovjetunióbeli ellenállás méreteit, erejét, hatósugarát. Kivált hogy a szocialistának csúfolt rendszer nem az ellenállás és az ellenálló tevékenysége nyomán bukott meg (bár erre célozni sem ildomos az orosz demokratikus ellenzék sokat szenvedett tagjai előtt), hanem szinte magától omlott össze. Ami azonban nem változtat azon, hogy ilyen ellenállás volt a Szovjetunióban. Egyrészt nemzeti-nemzetiségi alapon szerveződött (orosz, ukrán, balti, tatár, ritkábban: kaukázusi, zsidó, német nemzeti mozgalmakban, az utóbbi kettő esetében a kivándorlás elsődleges céljával), másrészt ideológiai szempontok szerint (elsősorban az ellenállás szálait tudatosan összekapcsoló demokratikus ellenzék révén); azonkívül, amiről mindmáig a legkevesebbet tudunk, vallási alapon. A pünkösdisták sorsa ezt az utóbbit példázza.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ FRONTJAIRÓL A GULÁGRA

A szovjet koncentrációs táboroknak a második világháború végétől kezdve volt egy furcsa „rabállománya”, amelynek története máig szinte teljesen ismeretlen. A Vörös Hadsereg foglyul ejtett tisztjei és katonái, illetve a németek által megszállt szovjet városokból a harci cselekmények során Nyugatra menekült vagy a náci csapatok által elhurcolt civilek adták ezt a „kontingenst”. Tömegekről van szó, hiszen a háború végén regisztrált állapot szerint már 11 milliós Vörös Hadseregből 6 millió férfi és nő harcolt rövidebb-hosszabb ideig a Szovjetunió határain kívül. Milliós nagyságrendű azok száma, akik közülük fogságba kerültek.

Ami pedig a civil lakosságot illeti, a legrosszabb pillanatban 80 millió szovjet ember élt német megszállás alatt. Közülük sokan elmenekültek a szovjethatalom elől, amely számukra a háború előtt közel másfél évtizeden át zajló erőszakos kolhozosítást és – kivált az e tekintetben különösen érintett ukrajnai területeken meg a balti államokban – a nemzeti identitás kegyetlen letörését jelentette.

E tragédia külön fejezete annak a mintegy két és félmillió embernek a kálváriája, akit 1944 és 1947 között az angolszász, elsősorban a brit erők Belgium, Hollandia, Norvégia, Franciaország és más országok területéről -- többek között Észak-Afrikából --, a genfi konvenció megsértésével kiadtak Sztálin birodalmának. A GULAG szigetvilág című művének erről szóló részéhez Alekszandr Szolzsenyicin 1973-ban még a következő megjegyzést tette: “Döbbenetes, hogy Nyugaton, ahol nem lehet soká megőrizni semmiféle politikai titkot, mert óhatatlanul beszivárog a sajtóba, és köztudottá válik – ennek az árulásnak a titkát – a második világháború legutolsó vagy egyik legutolsó titkát – mindmáig gondosan őrzi a brit és az amerikai kormányzat. Én, aki oly sokszor találkoztam ezekkel az emberekkel a börtönökben és a lágerekben, negyedszázadon át nem tudtam elhinni, hogy a nyugati közvélemény semmit sem tud az egyszerű orosz embereknek erről a hatalmas tömegéről, akiket a nyugati kormányok visszaszolgáltattak országunknak, ahol leszámolás és pusztulás várt rájuk. Csak 1973-ban bukkant fel Julius Epstein publikációja (Sunday Oklahoma, január 21.) akinek ezúton fejezem ki hálámat a tömérdek halott és a kevés életben maradt nevében.”⁶⁸

Az angol közvélemény egészen az 1970-es évek közepéig, a potsdami konferencia 30 évre titkosított iratainak kutathatóvá tételéig valóban nem tudott arról, milyen szerepet játszottak a szövetségesek a volt szovjet állampolgárok, illetve a bolsevik uralom alatt soha nem is élt egykori cári

⁶⁸ SZOLZSENYICIN, A. 1993: 1. kötet, 105–106. Epstein így fogalmazott ebben a cikkben: „Az oroszokat, akik immár két esztendeje éltek a brit hatóságok kezében a biztonság hamis érzetében, derült égből villánycsapásként érte”, hogy “repatriálják őket ... Túlnyomórészt egyszerű orosz parasztok voltak, akik keserű, személyes haragot tápláltak sérelmeik miatt a bolsevikok ellen”. Uott, 106.

alattvalók hazatoloncolásában, amelyet az NKVD, a szovjet politikai rendőrség és a SZMERS, a Vörös Hadsereg kémelhárítása tevőleges részvételével hajtottak végre.⁶⁹

HADIFOGLYOK PEDIG NINCSENEK

1941 júniusában, napokkal az után, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum néven ismert 1939. augusztusi megnemtámadási egyezményt megszegve, a náci Németország megindította a Barbarossa tervet, és lerohanta a Szovjetuniót, Berlin a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult. A szervezet közvetítésével meg akart egyezni Moszkvával a majdani hadifoglyok sorsáról.

Az első hónapokban félelmetes gyorsasággal a Szovjetunió belseje felé nyomuló német alakulatok addigra már rengeteg foglyot ejtettek. A Vöröskeresztnak a háború után kiadott irataiból kitűnően a róluk készült listákat 1941 szeptemberéig rendszeresen eljuttatták a szembenálló félnek. A Kreml azonban megtagadta, hogy hasonló névsorokat a németek rendelkezésére bocsásson.⁷⁰ A szovjet vezetés arra hivatkozott, hogy 1917 után a bolsevik kormány – a cári Oroszországgal szemben – nem csatlakozott az 1899-es és 1907-es hágai konvencióhoz. 1929-ben Moszkva nem írta alá a hadifoglyok státusát részletesen meghatározó genfi konvenciót sem. A szovjet–német háború kezdetekor másfél évtizede érvényes hivatalos álláspont szerint “a hadifogság tekintetében a szovjet kormány semmiféle nemzetközi egyezményt nem tart magára nézve kötelezőnek”.⁷¹

Egyes adatok szerint 1941. július 17-én Svédország moszkvai képviselőjén keresztül a Kreml felajánlotta Berlinnek, hogy a foglyul ejtett német katonákkal való bánásmód során betartja a hágai konvenció előírásait. Az ajánlatot azonban Hitler környezetében elterelő hadműveletnek tekintették, mivel az nem tartalmazta az eredeti dokumentum három legfontosabb pontját: a fogolylisták cseréjét, a foglyok jogát a levelezésre és a Vörös Kereszt inspekciónak lehetővé tételét.⁷²

A jogi hivatkozás 1941 tragikus nyarán valóban csak ürügy lehetett. Legalább két valóságos ok rejlett mögötte. Egyrészt Sztálin – akár javában készült-e a náci Németország elleni hadjáratra a Barbarossa terv kezdetekor, akár nem,⁷³ – nyilvánvalóan képtelen volt feldolgozni, hogy

⁶⁹ A Tolsztoj család egy 1935-ben, már Nagy-Britanniában született leszármazottja, Nyikolaj Tolsztoj-Miloslawski a korábban zárt archívumokban folytatott öt éves munkát követően ekkor tette közzé vaskos könyvét, amelyben feltárta a korábban csak a GULAG-irodalomból – tehát a folyamat legutolsó stációjából – ismert történet kezdeteit: TOLSTOY, N.: 1977.

⁷⁰ TOLSTOY, N.: 1977. 19–20; REPORT 1948: 1. kötet, 405–420.

⁷¹ BOLSAJA 1928: kötet, 86. A szovjet álláspont szerint Moszkva a Nemzetközi Vöröskeresztet sem ismerte el. SZOLZSENYICIN, A. 1993: 1. kötet, 251.

⁷² TOLSTOY, N.: 1977: 29.

⁷³ A Viktor Szuworov (Vlagyimir Rezun) volt szovjet hírszerző által először felvetett, általa több könyvben részletesen tárgyalt koncepció mindmáig heves vita tárgya Oroszországban és a nemzetközi történészvilágban, ahol sokan baloldali ideológiai indíttatástól vezérelt, vaskos monográfiákban igyekeznek cáfolni Szuworov—Rezun elméletét. Egyre több jel mutat azonban arra, hogy a sztálini Szovjetuniót a folyamatok mélyén

Hitler megelőzte. A német támadás után napokig részeg depressziós rohamokban fetregő diktátor lélektanilag sem mutatkozott késznek arra, hogy -- akár a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítésével -- tárgyaljon a hivatalos Berlinnel.

Pedig ekkor már több mint másfél évtizede kereste a kapcsolatot Németországgal. Egy kulisszák mögötti szövetségért semmilyen gazdasági áldozatot nem sajnált. Egyebek mellett az első világháború utáni békeszerződésekben szigorúan megtiltott német újrafegyverkezéshez szükséges, stratégiai anyagok szállítását sem.⁷⁴

A Vörös Hadseregben ejtett hadifoglyokkal kapcsolatos különös moszkvai álláspont másik oka az volt, hogy Sztálin minden eszközzel a tiszték és katonák tudomására akarta hozni: a magukat megadókat számára nincs kegyelem. Ennek az elvnek brutális megnyilvánulása volt többek között, hogy a fogságba kerültek szovjet katonákról halotti értesítést küldtek a családtagoknak.

Ennek ellenére a háborúra – vagy legalábbis a védelemre – felkészületlen szovjet alakulatok soraiból óriási tömegű katona került fogságba. Pontos számukat sokáig éppúgy nem lehetett tudni, mint azt, hogy szovjet részről összesen hány áldozata volt a második világháborúnak. 1945-ben a sztálini vezetés 7 millió halottat vallott be. Nyikita Hruscsov később – éppen a XX. pártkongresszus sorsdöntő 1956. február 5-i zárt ülésén, a sztálinizmust “leleplező” titkos beszédében, amelyben minden szónak súlya volt – már 20 millió elpusztult emberről beszélt. Mihail Gorbacsov uralmának elején még ennél is 50 százalékkal magasabb veszteségről, 30 millió emberről szóltak a második világháború történetével foglalkozó publikációk. Az 1941 előtti és 1945 utáni szovjet demográfiai adatokat a legalaposabban elemző orosz történészek 1989-ben mondták ki a végső szót: a Szovjetunióban 1941 és 1945 között 40 millió ember vesztette életét háborús cselekmények következtében.⁷⁵

Ami a fogságba esettek számát illeti, egy e célból felállított vizsgálóbizottság által – már a Szovjetunió felbomlása után -- közzétett orosz tanulmány szerint a háború alatt 4 millió szovjet állampolgár került ellenséges erők kezére. Német források ezzel szemben az 1945. februári helyzetet figyelembe véve 5, 7 millió hadifoglyot említenek.⁷⁶

A világháború során ejtett összes szovjet hadifogoly kétharmada 1941-ben került lágerekbe. Berlin szövetségeseinek is váratlan gondot jelentett ez. A finn kormány számára egyszerűen kezelhetetlennek bizonyult a Vörös

működtető, ideológiai és aktuálpolitikai szempontból is létfontosságú területi expanziónak az 1930-as évek legvégétől szükségképpen része volt a tervezett háború.

⁷⁴ AFANASZJEV, J. 1996: 32–224. Winston Churchill szerint “Sztálin minden tőle telhetőt megtett a Hitlerrel való megbízható és hűséges együttműködés érdekében (...) Sztálin és Molotov kötelességszerűen gratulált minden német győzelemhez. Ontották az élelmiszert és a létfontosságú nyersanyagokat a német birodalomba.” CHURCHILL, W. 1999: I. kötet, 420., 515.

⁷⁵ KOZLOV, V. 1998/2. 132–139.

⁷⁶ AFANASZJEV, J. 1996: 313., 339.

Hadsereg alakulataiból elfogott, borzalmas állapotban lévő 47 000 férfi és nő ellátása. Helsinki ezért hálásan fogadta a Nemzetközi Vöröskereszt segítségét. Annak ellenére is, hogy a szovjet fél által ejtett finn hadifoglyok nem kapták meg ugyanazokat a jogokat. Az olasz és a román fél szintén ezért egyezett bele a hágai és a genfi konvenció egyoldalú alkalmazásába.

A németek 1941/1942 telén még tettek néhány kísérletet, hogy ebben az ügyben megegyezésre jussanak Moszkvával. Amikor azonban javaslataik visszhangtalanok maradtak, megszigorították a szovjet foglyokkal való bánásmódot. Egy túlélő visszaemlékezése szerint 1941/1942 különösen hideg telén Minszk közelében például a szabad ég alatt tartottak 60 000 embert, lényegében élelmezés nélkül, szögesdrót mögött, amelybe áramot vezettek. Nem csoda, hogy a foglyok száma néhány hónap alatt 11 ezerre apadt.⁷⁷

A Lublintól két kilométerre lévő Majdanekben még 1940 végén létesített 27 hektáros lágerkomplexumban 1941 utolsó két hónapjában az SS katonái tömeges mézárllást rendeztek a szovjet hadifoglyok között. A háború legvégén készült ún. Majdanek jelentés szerint az ekkor ott tartózkodó 2000 szovjet állampolgárból 80 maradt életben: a többiek halálra kínozták, vagy agyonlőtték. Hasonló sors jutott osztályrészül az 1942 első három hónapjában odaszállított 5000 szovjet hadifogolynak, valamint az 1943 nyarán érkezett 300 tisztnek is.⁷⁸

1942 májusában az amerikai külügyminisztérium újra felvetette: a Kreml írja alá, vagy legalább hallgatólagosan tartsa be a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi szerződéseket. Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos azonban elutasította a javaslatot. Érvényben maradt Sztálin elvi állásfoglalása: “Oroszok nincsenek fogságban. Az orosz katona a végsőig harcol. Ha a fogságot választja, akkor többé már nem orosz.”⁷⁹

OSTARBAITERS

A Németországot megszálló szövetségesek csaknem 3 millió olyan férfit és nőt találtak a felszabadított területeken, akik a Szovjetunióból kerültek a náci Németországba. Vagy elhurcolták őket, vagy saját akaratukból hagyták el hazájukat.

Ami az előbbieket illeti, a “keleti munkások” felhasználásának ötlete eredetileg Alfred Rosenbergtől származott. A főideológus szerint ugyanis – akinek ezeket a szavait az amerikai főügyész idézte a nürnbergi perben -- a halálra dolgoztatás segíthetett biológiailag meggyengíteni a legyőzött népet.

Hermann Göring 1941 végén ettől függetlenül is azt javasolta, hogy az egymás után megszállt városokból és falvakból erőszakkal vigyék németországi kényszermunkára a szovjet birodalom polgárait. A megvetett szláv munkaerő roppant olcsó volt, mert nem kellett róla gondoskodni: a kizsigereltek, éhen haltak helyébe nyomban újakat állítottak. A német

⁷⁷ TOLSTOY, N. 1977: 22.

⁷⁸ MAJDANEK JELENTÉS 2004: I. rész, 6–7.

⁷⁹ SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 277.

megszállók a szovjet városok utcáin, a mozikban, a templomokban egyszerűen összefogdosták a munkaképesnek látszó szovjet férfiakat, nőket, és marhavagonba tuszkolva a Reichbe szállították őket.

Mások maguktól mentek. Magyarországon szintén a második világháború alig ismert, sokkoló mozzanataihoz tartozik, hogy a náci megszállás eleinte sok szovjet állampolgár számára menyországnak látszott a kényszerkolhozosítás, a templombezárások, a letartóztatások és kivégzések hosszú évei után. A nyugati határvidéken több mint két évig tartó megszállás alatt is volt élet. Az emberek közül, különösen az első időben, sokan azt remélték, hogy az idegen uralom visszaadja számukra az életnek a bolsevik korszak alatt nélkülözött attributumait. A krími tatárok például 1942 elejéig tűzbe mentek volna Hitler csapataiért, mert újra mecseteket és muzulmán papneveldeket építhettek. Még az is felmerült, hogy saját egyetemük lesz. Az ortodox területeken a közel negyedszázada bezárt templomok új életre keltek, és a “gyorstalpalókon” képzett pópák Ukrajnában, Belorussziában erőltetett menetben járták a városokat és falvakat, hogy mindenkit meg tudjanak keresztelni, aki 1917 után “pogányként” élt.⁸⁰

Hitler azonban nem szabad vallási, kulturális életet élő, identitásukra büszke etnikumokat, hanem a felsőbbrendű faj szolgálatában álló rabszolgákat akart látni a Szovjetunióban. A megszálló hatóságok e felfogást érvényesítő politikája nyomán a velük rokonszenvezők száma a háború előrehaladtával drámaian csökkent. A keleti megszállt területek Alfred Rosenberg vezette birodalmi minisztériumában készült titkos jelentés (1943) így fogalmazott: “Az oroszok számára megállapított élelmiszer fejadagok olyan alacsonyak, hogy még a létfenntartásra sem elegendők (...) Az embereket éhhalál fenyegeti. Az utakon százezrek kóborolnak élelem után kutatva. Szakértők szerint számuk az egymilliót is meghaladja. Sauckel rendszabályai nagy nyugtalanságot keltettek a polgári lakosság körében.⁸¹ Az orosz lányok fertőtlenítését férfiak végezték, erőszakkal; közben pornográf képeket készítve róluk. Az orvosnőket tehervagonokba zárták, hogy a szállítmányparancsnokok kielégíthessék vágyaikat. A nőket hálóingben, megkötözve hajtották végig az orosz városokon a vasútállomásokra stb.”⁸²

Miközben a Signal című német folyóirat kacagó ukrán lányok képét közölte, amint Berlin nevezetességeivel ismerkednek, a Szovjetunióból érkezett „ostarbaiter”-ek másoknál sokkal rosszabb fejadagot kaptak. Ha elhagyták a szállásukul szolgáló láger területét, akkor viselniük kellett az alsóbbrendű fajok képviselői számára kötelező karszalagot; a nyilvános

⁸⁰ L. erről részletesen GEREBEN Á. 2001: 239—244.

⁸¹ Fritz Sauckel német munkaügyi főmegbízott. A nürnbergi perben halálra ítélték, és kivégezték.

⁸² NÜRNBERG 1945:

helyek nagy részére, többek között moziba és étterembe pedig tilos volt belépniük.

Annak arányában, ahogy híre ment a megaláztatásoknak, a náci lapokban közölt gúnyrajzoknak, meredeken csökkent a szovjet önkéntesek száma. Félesztendővel az után, hogy az oroszoknak engedélyezték a Reichben végzett munkát, már csak 70 000 ember jelentkezett. De a 2, 8 millió németországi kényszermunkára szállított szovjet állampolgár közül a háború végefelé még mindig mintegy kétmillióan éltek Hitler birodalmában.⁸³

1945-ben a szövetségesek felszabadították őket – de nem tudták, mit csináljanak ezzel az irdatlan embertömeggel.

HADIFOGLYOK

A németek számára az orosz hadifoglyokkal való bánásmód a semmitől sem korlátozott sadizmus kiélését jelentette. Erről a nürnbergi perben elhangzott vádbeszédében Jackson amerikai főügyész 1945. november 1-én a következőket mondta: Az orosz “hadifoglyok a hadsereg ellenőrzése alól Himmler és az SS hatalma alá kerültek (...). Keleten a németek teljesen kitombolták magukat. Parancsot adtak ki, hogy bélyeggel jelöljék meg az orosz hadifoglyokat. Éhhalállal pusztították el őket. Felolvasok egy részletet Rosenberg vádlottnak Keitel vádlotthoz intézett, 1942. február 8-án kelt leveléből: A Németországban tartózkodó hadifoglyok sorsa óriási tragédia (...) Jelentős részük éhenhalt vagy megfagyott. Tízezrével pusztultak el kiütéses tifuszban. A táborparancsnokok megtiltották a polgári lakosságnak, hogy élelmiszert adjon a foglyoknak, inkább engedték, hogy éhen haljanak. Sok esetben, amikor a hadifoglyok az éhségtől és a kimerültségtől már járni sem tudtak, a megrémített lakosság szeme láttára lőtték őket agyon, a holttesteket pedig temetetlenül hagyták. Sok táborban a hadifoglyok teljesen fedél nélkül voltak.”⁸⁴

Alekszandr Szolzsenyicin még a saját letartóztatása előtt, a Vörös Hadsereg századosi rangú tisztjeként találkozott Kelet-Poroszországban a hazafelé tartó szovjet hadifoglyok -- számára akkor még érthetetlenül szomorúan menetelő -- oszlopaival. Röviddel később, amikor már maga is rab volt, a többmillió tömegből származó fogolytársai sorsán keresztül megértette ezt a mindent átható kétségbeesést. “Úgy éreztem, mintha ezekkel a fiúkkal együtt én is fogságba estem volna a szolovjovszki átkelésnél, a harkovi katlanban, a kercsi kőfejtőkben. És hátratett kézzel vittem büszke szovjet öntudatomat a koncentrációs tábor szögesdrótja mögé. És a fagyban órákig ácsorogtam egy merőkanál kihűlt pótkávéért, és felfordultam, el se jutva a kondérig; a 68-as tiszti lágerben (Suwalki) a két kezemmel és a csajkám fedelével ástam a harangforma (felfelé szűkülő)

⁸³ Életkörülményeikről l. REITLINGER G. 1960: 157–284; Armstrong, J. 1955: 123–125; PROUDFOOT, M. 1957: 78–93.

⁸⁴ NÜRNBERG 1945:

gödröt, hogy mégse teljesen fedél nélkül kelljen telelni. És amikor már haldokoltam, egy vadállattá vált fogoly odakúszott hozzám, és rágni kezdte karomon a még ki sem hült húst. És amikor ott fetrengtem a tifuszosok barakkjában és a szomszédos angol tábor szögesdrótja mellett, éhezéstől ajzott agyamban nap mint nap félholtan is ott izzott a világos gondolat, hogy Szovjet-Oroszország megtagadta pusztulásra ítélt fiait. 'Oroszthon büszke fiai' csak addig kellettek nekik, amíg a harckocsik alá vetették magukat, amíg rohamra lehetett indítani őket. De a fogságban etetni őket? Felesleges éhes szájak. És a szégyenletes vereségek felesleges szemtanúi.’⁸⁵

Az író utolsó mondata talán a legpontosabb és a legmélyebb magyarázatát adja annak, hogy miért tört ketté több millió ember – és családtagjai – élete a Szovjetunióban, a náci Németország felett aratott diadal után.

MENEKÜLTEK

De nem csak a Vörös Hadsereg katonái és tisztjei kerültek hosszabb-rövidebb külföldi kitérő után a GULAG lágereibe. Sokan ott végezték azok közül is, akik a háborús győzelmet előrevetítő 1943-as sztálingrádi csata után megindultak a szovjet birodalom nyugati határai felé.

A megszállt területek lakosságának egy részének ugyanis halálos fenyegetést jelentett a régi hatalom visszatérése. Főleg azoknak, akik a német uralom éve alatt demonstratív módon együttműködtek a náci hatóságokkal. Az SA Berlinbe küldött jelentéseiből kitűnően a balti államokban és Ukrajnában szinte mindenütt a helyi lakosságból kerültek ki a gettók “tehermentesítésére” rendelt kivégzőosztagok és a német adminisztráció népes segédcapatai.

Mások azzal tették lehetetlenné a szülőföldön maradást maguk és családjuk számára, hogy kiléptek a kolhozból, és magángazdálkodók lettek. Megint mások feladatot vállaltak a vallási szervezeteknél, főleg a templomokban. Netán ideológiászemleges tárgyak oktatóiként -- fizikusként, kémikusként – folytatták a tanítást azon az egyetemen, amelyen a szovjet korszakban is dolgoztak.⁸⁶

A tényleges kollaboránsokon és az ilyen vádtól okkal tartó menekülteken kívül tömegesen hagyták el szülőföldjüket a pusztán etnikai hovatartozásuk miatt stigmatizált nemzetek fiai is. A németeknek, a bolsevizmus elleni harcban túlságosan messzire ment kubanyi kozákoknak és a szovjethatalom ellen mindvégig – még az 1930-as években is! -- partizánháborút folytató néhány kis kaukázusi népnek lényegében nem maradt más választása. A fennmaradt emlékezések szerint egyébként a megszállók – akik a Szovjetunió más nyugati régióiban gyorsan felhagytak a helyi vallási és kulturális élet iránt eleinte mutatott megértéssel – a

⁸⁵ SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 274.

⁸⁶ Ilyen eseteket Keményfi Béla is felidézett a vele folytatott beszélgetésben. L. Beszélgetések a Gulágról, megjelenés előtt.

Kaukásban végig viszonylag toleráns módon viselkedtek a helyi lakossággal.⁸⁷

A németeket -- mintegy 350 000 embert⁸⁸ -- a nyugat-lengyelországi Wartegauba vitték, ahonnan őseik kétszáz évvel korábban Oroszországba települtek. A kaukázusi lakosság Ukrajnán keresztül menekült: ki gyalogosan, ki parasztszekéren vagy lovon hurcolta a legszükségesebbnek ítélt holmit. Távozásukkal nem egy kozáksztanyica, aul teljesen elnéptelenedett.⁸⁹

A szovjet lakosságnak ehhez a részéhez, mindenek előtt a Kubany menti sztanyicák, a kozákfalvak lakosságához kapcsolódik a második világháború végi kényszer migráció egyik legtragikusabb fejezete. A cári hadsereg hagyományosan legjobb alakulatait adó, s ezért évszázadokon át komoly előjogokat élvező ottani lakosság 1917 után nagyrészt fegyvert fogott a privilégiumaikat megszüntető bolsevikok ellen. 1920 után is rendszeresek voltak a lázadások ezen a vidéken. Az 1930-as évekre általánossá vált a meggyőződés, hogy csak külső segítséggel szabadulhatnak meg az ősi életmódjukat gyökerestől kiirtó rendszertől. 1942-ben ezért számos kozáksztanyicában a bolsevik rezsím alóli felszabadulásként ünnepelték a német megszállók bejövetelét. A hatalom új urai ráadásul a Kubany mellett nem rendezték meg a másutt gyakori véres leszámolásokat. Sőt, korábbi tulajdonosaiknak visszaadták a földet, az 1917 után államosított vagyontárgyakat. Nem csoda, hogy amikor – még 1942-ben – a Vörös Hadsereg partizánosztagai megpróbálták visszaszivárogni a térségbe, heves lakossági ellenállásba ütköztek. Erről fél évszázadon át hallgatott a történettudomány.

A sztálingrádi csata után a német megszállók figyelmeztették a lakosságot a szovjethatalom közeli visszatérésének veszélyére. A Kubany, a Don, a Tyerek környékéről szekéren és gyalog tömeges menekülésbe kezdtek az emberek. A hatóságok Minszktől nyugatra, Novogradok városától mintegy 150 kilométerre jelölték ki új területet számukra. Ősi hagyományaiknak megfelelően a kozákok atamánt választottak maguk közül vezérnek. Irányításával művelni kezdték a földet, és hozzáláttak az állattenyésztéshez is. Templomot, kórházat és iskolát építettek. Az elődök öltözékét magára öltő, színpompás szokásaikat felelevenítő kozákok között egymás után felbukkantak az 1917 után Nyugatra menekült atamánok, többek között Pjotr Krasznov doni kozáktábornok és Vjacseszlav Naumenko, a kubanyi kozákság atamánja, akik részt akartak venni népük önálló életében. Jól-rosszul felfegyverzett alakulataik rendre felvették a harcot a környező erdőkből rajtuk ütő szovjet partizánokkal, akiktől felszerelést is zsákmányoltak.

⁸⁷ Erről az egyik leggyakrabban idézett emlékezés NAUMENKO V. 1962: I. kötet, 63–64.

⁸⁸ PROUDFOOT, M. 1957: 38.

⁸⁹ PETROV, V. 1951: 369–370.

FELESLEGESSÉ VÁLT KOLLABORÁNSOK

A később oly nagy nosztalgiával emlegetett önálló életnek azonban 1944 szeptemberében hirtelen vége szakadt. A német hatóságok a Vörös Hadsereg várható támadási irányától a legtávolabbra, Észak-Olaszországban jelölték ki új településüket. A kozákok újra összepakoltak, és Lengyelországon, Németországon, Ausztrián át Gemonába, majd onnan Tolmezzóba vándoroltak. A helyi lakosság felháborodására a németek ugyanis ott biztosítottak számukra lakóházakat és megművelhető földet.

Az új kozáktelepüléstől északra, a hegyekben már ott állomásozott a náci német megszállókkal kollaboráló kaukázusi alakulatok tagjaként előttük megérkezett több ezer grúz, örmény, azeri és oszét, akiknek a menekülés közben, már Európában végrehajtott szadista gyilkosságairól később több szavahihető szemtanú beszámolt. Emlékirataiban Krasznov tábornok is említést tett erről.⁹⁰

Voltak azonban ebben az elképesztően tarka populációban egészen más csoportok is. Az egyik grúz alakulat számos tisztje például hercegi ranggal rendelkezett. Parancsnokuk egy Marianna névre hallgató szép fiatal hercegnő volt. Képviselőjük, a XIX. századi orosz történelemben gyakran emlegetett Bagration család leszármazottja egy ízben felkereste a madridi brit nagykövetséget, és 100 000 grúz harcos azonnali fegyverbe állítását helyezte kilátásba arra az esetre, ha London megígéri, hogy a győzelem után nem szolgáltatják ki őket a szovjet hatóságoknak.⁹¹

A szövetségesek erre nem reagáltak. 1945 tavaszán azonban fontolóra vették a Tolmezzóban letelepült kozákok esetleges bevonását a Po folyó völgyének felszabadításáért folyó harcokba. A brit katonai felderítésnek akkor már tudomása volt róla, hogy a németek nyilvánvaló veresége láttán a kubányi menekültek az előző év őszén fontolóra vették az átállást az angolszász szövetségesekhez. Lényegében ez volt az egyetlen esélyük arra, hogy elkerüljék a háborús bűnös vádját. Az adott pillanatban ráadásul az általuk képviselt katonai erő döntő lehetett a németek olaszországi kommunikációjának megsemmisítésében. De ha a kozákok részt vesznek ebben a hadműveletben, akkor természetesen közölni kellett volna velük a támadás időpontját. Ezt pedig a brit hadvezetés mindenképpen el akarta kerülni.

Az élet egyébként is meghaladottá tette a fantasztikus tervet. A szövetségesek ugyanis, mint kés a vajban, előrenyomultak a régióban, és már semmi szükségük nem volt az ellenséges haderő közreműködésére. Egy éjszaka nyomtalanul eltűntek a kaukázusi hadosztály német parancsnokai, sorsukra hagyva a katonákat. A Tolmezzo környéki erdőkben aktivizálódtak a helyi kommunistabarát partizánok. Parancsnokuk, egy

⁹⁰KRASZNOV, NY. 1957: 18. Nyikolaj Tolsztoj nem zárja ki, hogy ezeket a kilengéseket a németek szervezték, „az oroszok” diszkreditálására. TOLSTOY, N. 1978: 191.

⁹¹TOLSTOY N. 1977: 170—171.

katolikus pap vezetésével felgyújtották a kozákok ispotályát – ebben az akcióban nagyon sok beteg odaveszett.⁹² Végül április 27-én a közösség vezetői előtt megjelent 3 olasz tiszt. Fegyverletételt követeltek, és azt, hogy a hivatlan vendégek hordják el magukat olasz földről.

A kozákok a fegyverüktől nem voltak hajlandók megválni, de az ultimátum második felét elfogadták. Másnap Krasznov atamán vezetésével hosszú sorban elhagyta Tolmezzót a doni, a kubanyi, majd a tyereki ezred. Az észak felé induló vándorok mögött a gyalogolni nem tudó öregek meg a gyerekek szekereken vitték magukkal a fegyvert. Partizántámadások közepette, a hidegtől elgyötörve, de katonazenekar hangjaira vonszolták magukat a hófödte, kacsaringós hegyi utakon, Ausztria felé. Sokan közülük lovukkal együtt szakadéokban lelték halálukat. Másokkal puskagolyó végzett. A kozákok útközben parancsnokaik szeme láttára a szintén menekülő német katonák kifosztásával szereztek élelmet maguk és - - ami az ő értékrendjükben ennél is fontosabb volt --, a lovaik számára.

Május első napjaiban mintegy 30 000 férfi és nő érkezett meg a német hatóságok által a kozákok számára kijelölt tiroli kisvárosba, Lienzbe, amelynek határában elegendő hely volt a sátoztábor felépítésére és az állatok legeltetésére is. El kellett döntenie, hogy a szedett-vedett közösség a briteknek vagy az amerikaiaknak adja meg magát. Az emigránsként némi nemzetközi tapasztalatot szerzett Krasznov atamán a britek mellett érvelt. Arra hivatkozott, hogy London – és személyesen Churchill – annak idején komoly politikai és anyagi támogatást nyújtott a bolsevikok ellen küzdő fehér hadseregeknek. Azt is tudta, hogy az Olaszországban harcoló brit haderő parancsnoka, Alexander tábornagy egykor maga is harcolt a vörösök ellen, így számított együttérzésére.

NEMES ELLENFÉL

A kozákok végül úgy döntöttek, hogy delegációt küldenek az olasz területen állomásozó angol parancsnokságra. Vasziljev tábornok, Nyikolaj Krasznov – Krasznov tábornok unokája⁹³ – és Olga Rotova tolmács indult el fehér vászonnal felszerelt gépkocsin. A parancsnokságra érkezvén Vasziljev tábornok, a cári testőrség egykori tisztje kifejtette, hogy a kozákoknak semmilyen ellenérzésük nincs a szövetségeseikkel kapcsolatban. Ők csak folytatni akarják küzdelmüket a bolsevikok ellen. Ezért azzal a képtelen ötlettel állt elő, hogy a britek engedjék meg a kozákok csatlakozását a náci Németország oldalán harcoló Vlaszov tábornok hadseregéhez.

Nem csoda, ha a brit parancsnok -- akinek a tárgyalás résztvevőivel

⁹² MACKIEWICZ, J. 1957: 121—123.

⁹³ A fiatalember szüleivel együtt 1917 után Jugoszláviába került. Ott nőtt fel, és a háború kitörése után a szerb hadseregben harcolt a németek ellen. Miután fogságba esett, beleegyezett, hogy a bolsevikok ellen harcoló kozák alakulatok katonája legyen. Később azonban megtagadta, hogy egységével Afrikába menjen, mert ott azok ellen kellett volna harcolnia, akik az I. világháborúban Oroszország szövetségesei voltak.

folytatott személyes beszélgetése alapján az átállási kísérletről beszámoló Nyikolaj Tolsztoj szerint fogalma sem volt róla, ki az a Vlaszov tábornok – a kozákok kérdésére, hogy hadifoglyoknak fogják-e őket tekinteni, így válaszolt:

-- Nem. Csak a fegyverrel a kézben, harcban elfogottakat tekintjük hadifogolynak. Én önöket úgy tekintem, mint akik önként megadták magukat.⁹⁴

A később oly sokat vitatott kérdés, amelynek megválaszolása százezrek számára az életet vagy halált jelentette, ezúttal tehát nem dőlt el. Geoffrey Musson dandárparancsnok egy teázással kísért barátságos beszélgetés után megígérte, hogy felkeresi a kozákok táborát. Másnap már sor is került erre. A magas rangú tiszt ekkor „az oroszok” mérhetetlen megkönnyebbülésére közölte velük, hogy miközben a számukra kijelölt területre vonulnak, maguknál tarthatják fegyvereiket.

A kozákok azt hitték, hogy ezzel a győztes ellenfél elismerte különleges státusukat. Valójában azonban a döntés mögött óvatosság, sőt némi félelem rejlett. London ugyanis attól tartott, hogy a német egyenruhát, de kozák kucsmát, térdig érő csizmát viselő, mintegy 30 000 nagybajuszú katona lefegyverzése olyan ellenállást vált ki, amelynek leverése felesleges erőt von el a szövetségesektől.

Egy ilyen konfliktus ráadásul éles kritikát váltott volna ki a brit társadalomban, hiszen elkerülhetetlenek lettek volna a civil áldozatok is. Hiszen a feleségestől—gyerekestől, minden ingóságukkal együtt Lienzbe érkező kozákok inkább egy vándorló cigánytáborra, semmint katonákra emlékeztettek. Erre figyeltek fel a Musson dandárparancsnok nyomában érkező brit újságírók, a Times és a Daily Mail munkatársai. A szedett--vedett holmival dugig tömött szekerek, a lovak, tehének, sőt tevék között látszólag céltalanul tébláboló, romantikus öltözetű, feletteseik parancsát azonban pillanatok alatt vasfegyelemmel végrehajtó kozákok az 1812-es napóleoni háborúk alatt Franciaországba érkező orosz katonákra emlékeztették őket.

A Dráva völgyébe irányított tömeg létszámáról a brit hatóságoknak nem voltak pontos adatai. Annyit azonban a kért élelmiszerfejadagok számából az óriási fluktuáció ellenére is tudni lehetett, hogy a családtaggokkal együtt 23 800 emberről lehetett szó. A brit parancsra tőlük néhány kilométerre összegyűjtött kaukázusi alakulatokat körülbelül 5000 főre becsülték. De ebből a közegből is jónéhányan elmenekültek. Különösen az után, hogy 77 éves parancsnokuk, a Krasznov atamánhoz hasonlóan régi emigráns -- Vrangel vezérkarával a Krím félszigetről még 1920-ban elmenekült – Szultan-Girej Klics felszólította a távozásra azokat, akik elég erősnek érzik magukat, hogy folytassák a harcot a bolsevikok által megszállt Kaukázus felszabadításáért. Ebből is látszik, hogy a katonái már-

⁹⁴ TOLSTOY, N. 1977: 174.

már vallásos tiszteletét élvező parancsnoknak nem voltak illúziói azzal kapcsolatban, milyen sors vár a fogságba került kaukázusiakra.

HOL HÁNY “OROSZ” ÉRTE MEG A HÁBORÚ VÉGÉT?

A brit katonai hírszerzésderítés 1944. február 1-i jelentésében felvázolta a harci cselekmények lokalizálódásával Európába “beszorult” orosz, illetve szovjet állampolgárok drámai sebességgel növekedő, csak 1943 folyamán egyedül Franciaországban 200 000 fővel gyarapodó, etnikai szempontból zavarba ejtően tarka képét. A dokumentum a német parancsnokság alatt álló kalmük, grúz, azeri és más szovjet (bolsevik) ellenes kisebbségek alkotta ezredek mellé sorolta a Balkánon létrehozott kozák alakulatokat. A jelentés írói pontosan látták, mekkora politikai, illetve gazdasági tehertétel, másfelől pedig milyen óriási potenciális gyúanyag ez a tömeg. “Ezek minden hidat felégettek maguk mögött”, olvassuk a Nyikolaj Tolsztoj által közölt titkos összefoglalóban. “Bármelyik fél győz is, ezek az emberek semmi (jót – G. Á.) nem várhatnak;” ezért “mindenképpen átállnak azokhoz, akik “a legkisebb esélyt/reményt mutatnak a megbocsátásra”.⁹⁵ A brit felderítés ezért javasolta, hogy a hadvezetés használja fel propagandacélokra “az oroszokat”. Ám ennek nem lett volna értelme Moszkva előzetes ígérete nélkül, hogy ugyanis irgalmas lesz az átálltakkal.

Eisenhower tábornok arra számított, hogy ezeknek az alakulatoknak a demoralizálásával és semlegesítésével jelentős saját erőt takaríthat meg az 1944. június 6-ára virradó éjszaka elkezdődött normandiai partra szállás során. Sir Archibald Clark Kerr Nagy-Britannia moszkvai nagykövete ezért 1944. május 28-án óvatos, udvarias levélben javasolta Molotov szovjet kormányfőnek, hogy a Kreml ígérjen amnesztiát a körülmények folytán a németekkel való együttműködésre kényszerült szovjet állampolgároknak, akik az első adandó alkalommal leteszik a fegyvert. Az angolszász szövetségesek a háború egy korábbi szakaszában kifejtett propagandájukban már megpróbálkoztak az ígérettel, hogy ha a náci haderőben szolgáló volt szovjet állampolgárok dezertálnak, akkor hazájuk jutalmul visszafogadja őket. A naiv kísérletet a nagyobb realitásérzékkel rendelkező – és a szláv katonák félelmeit jobban ismerő – német hadvezetés bumeráנגgá tette: az ígéretet fenyegetésként magyarázta.⁹⁶

1944 késő tavaszán azonban az angolszász elképzelés már nem volt egészen alaptalan, mert – ahogyan a később foglyul ejtett orosz katonák kihallgatási jegyzőkönyvéből kiderült – a bolsevik rendszer elleni küzdelem résztvevőjeként fegyvert ragadó emberek nagy részének az már nem tetszett, hogy az angolszász szövetségesekkel szemben vetették be őket. A nagykövet ráadásul Molotovnak írt levelében hangsúlyozta, hogy London nem kér

⁹⁵ TOLSTOY N. 1977: 32.

⁹⁶ REITLINGER, G. 1960: 350.

amnesztiát az önkéntesként a náci német hadsereghez átállt, illetve az SS-nél szolgált emberek számára.

A szovjet kormányfő azonban már három nap múlva megérkezett válaszában élesen elutasította az ötletet. Indoka – hogy ugyanis jelentéktelen számú emberről van szó, s így az ügynek nem lenne politikai hozadéka – nyilvánvaló hazugság volt. Brit becslés szerint a német erők kötelékeiben 470 000 egykori szovjet állampolgár harcolt. A valamivel több, mint 100 000 fős szövetségi erővel szemben ez nem lebecsülhető kontingenst jelentett, amelynek semlegesítése felgyorsíthatta volna az amerikai és a brit csapatok előrenyomulását.

AZ ELSŐ OROSZ HADIFOGOLY TÁBOROK NAGY-BRITANNIÁBAN

Az erkölcsileg nem kifogásolható, de sokkal inkább aktuálpolitikai megfontolások alapján született moszkvai döntés után egy hónappal 1200 ilyen embert ejtettek fogságba az angolok. A korabeli brit sajtóban megjelent helyszíni tudósítások megdöbbentő képet festenek a náci hadseregben napi 2 dekás kenyérfejadagon tartott, testükön kínzások nyomait viselő, halálra rémült oroszokról, akik az újságírók szerint örömkönnyek között fogadták a hírt Cherbourg bevételéről.⁹⁷ A kortársak egybehangzó emlékezete szerint ezt a hatalmas tömeget nagyrészt a német megszállók által 1942-ben munkaszázadokba besorozott volt szovjet állampolgárok alkották. Rendszeres ütlegetés közepette kényszermunkát végeztek velük, és mivel idegen nyelveket nem tudtak, a családdal való levelezést pedig nem engedték meg nekik, a többnyire tanulatlan, primitív embereknek fogalmuk se volt arról, mi folyik a világban. Amikor a szövetségesek bombázni kezdték a megszállt francia területeket, német altisztjeik otthagyták őket.

Ebben az öntudatlanul sodródó embertömegben – szemben a tudatos döntés alapján a németekhez átállt szovjet tisztekkel és katonákkal – nagyon sok hasonló eset volt. George Orwell például olyan tibetiekkel találkozott a Normandiában foglyul ejtett katonák között, akiket néhány évvel korábban csoportosan elfogtak a szovjet határ közelében. Beterelték a Vörös Hadseregbe, puskát nyomtak a kezükbe. Alakulatukkal együtt előbb német, majd brit fogságba kerültek anélkül, hogy a saját anyanyelvükön kívül egyetlen szót sem értő katonákkal bárki beszélni tudott volna.⁹⁸

A britek egyébként már jóval a normandiai partra szállás előtt is foglyul ejtettek egykori szovjet állampolgárokat. 1942–1943 során például a Tuniszban folyó harcok nyomán kerültek hozzájuk valamikor német kényszermunkára hurcolt szovjet emberek. Az alexandriai tranzitlágerben

⁹⁷ TOLSTOY, N. 1977: 35. A szerző utal egy Normandiában fogságba ejtett “oroszról” a londoni katonai múzeumban látható fényképre: az apró turkesztáni férfi, karszalagján az iszlám jelképeivel, mosolyogva áll az öt foglyul ejtő két nagydarab brit tiszt előtt, akiknek politikai nézeteiről éppúgy fogalma sem volt, mint a német feletteseinek vagy szovjet főnökeinek világfelfogásáról.

⁹⁸ A GULAG egy másik tibeti rabjáról l. SCHOLMER, J. 1954. 119.

töltött néhány nap után vonaton, illetve egyes esetekben gépkocsin – Haifán, Teheránon, Bagdadon keresztül – a szovjet határhoz szállították őket. Akkor még a foglyok nem tudták, mi vár rájuk, ezért viszonylag kevés szökési kísérlet fordult elő. Az NKVD munkatársak a Kaspi tenger egyik szigetén létesített lágerbe terelték őket. Onnan marhavagonokban a gulág táboraiba kerültek.

Ugyanebben az időben a szövetségesek újra képet kaphattak Moszkvának a szovjet hadifoglyokkal kapcsolatos álláspontjáról. 1942 februárjában a Nemzetközi Vöröskereszt értesítette Molotovot, hogy Nagy-Britannia hozzájárul az afrikai brit gyarmatokon fogva tartott szovjet állampolgárok számára történő élelmiszer szállításhoz. A kanadai Vöröskereszt 500 üveg vitamint ajánlott fel nekik – Moszkva azonban mindkét javaslatot válasz nélkül hagyta. Egy évvel később a Kreml újra elutasított egy ilyen kezdeményezést, Molotov pedig 1942 májusában elhárította Rooseveltnél javaslatát, hogy a Szovjetunió kössön megállapodást Németországgal, a hadifoglyokkal való kölcsönösen emberséges bánásmódról.⁹⁹

MIRE SZÁMITOTTAK A HADIFOGLYOK A BRIT LÁGEREKBE?

A normandiai partraszállás során a német fogságba került egykori szovjet állampolgárok a brit felderítés jelentése szerint “leültek a földre, és várták, mi lesz velük. A német őrmesterek nem léptek közbe, még csak meg sem próbálták ellenállásra kényszeríteni őket.”

Az Overlord hadművelet – a normadiai partraszállás – után egy hónappal 1200 így elfogott katona Nagy-Britanniába került, azokba a táborokba, ahonnan a brit alakulatok állomásoztak, mielőtt elindultak volna Franciaországba. Mindnyájan örültek, hogy Sztálin, majd Hitler uralma után végre enni kapnak, és békén hagyják őket. Voltak azonban köztük olyanok, akiket homályosan gyötörni kezdett az árulás érzése. 1944 júliusában két öngyilkosság jelezte a félelembe csapó bizonytalanság térhódítását, amelynek további tápot adott Moszkva makacs hallgatása.

A brit hadvezetés is értetlenül szemlélte, hogy milyen mereven távol tartják magukat a londoni szovjet követség emberei az orosz hadifoglyok táborától. Ez mindenkinek kínos volt. Az angoloknak azért, mert a nyugati világgal szembeni gyanakvás légkörében nevelkedett foglyok őket okolták az elhúzódozó kapcsolatfelvétel miatt. Az érintetteket pedig a brit hatóságok által a szovjet követségre szabályosan eljuttatott kérvényeik tanúsága szerint minden nappal jobban kínozták a kényszeres vágy, hogy magyarázatot adjanak a történetekre, és felajánlják, hogy fegyverrel a kezükben harcolnak a náci Németország feletti győzelemért.

⁹⁹ ELLIOT, M. R. 1973: 258.

A szovjet vezetés azonban nem volt hajlandó elismerni, hogy a német alakulatokban a Vörös Hadseregből dezertált tisztek és katonák harcoltak. Ezzel ugyanis egyszersmindt beismerték volna, hogy állampolgáraik a magasabb rendűként hirdetett szovjet rendszerrel való elégedetlenségük miatt milliós nagyságrendben elhagyták szülőföldjüket.¹⁰⁰ A geopolitikai expanzió évtizedes álmait megvalósító Sztálin valóban nem hagyhatta, hogy birodalmának és rendszerének ilyen rossz hírért keltsék – éppen azokban az országokban, ahová exportálni készült a szovjet szisztémát.

A VLASZOVISTÁK: A HARMADIK ÚT?

A menekültek, a hadifoglyok, a kényszermunkára hurcoltak egy része már a háború elején úgy döntött, hogy fegyvert fog az életét megnyomorító, családtagjait elpusztító szovjethatalom ellen. A háború folyamán több százezer – egyes, ellenőrizhetetlen adatok szerint közel egymillió – ember csatlakozott a hazáját megszállva tartó náci német hadsereghez.¹⁰¹

Azok, akik a háború végén önként visszatértek, éppúgy rögtönítélő bíróság elé kerültek, mint akiket a Szovjetunió nyugati szövetségesei a Kreml zsarolással felérő követelésére – a saját hazájukban tapasztalható tiltakozás ellenére – akaratuk ellenére kiadtak Sztálin hatóságainak. Az ítélet halál, de legjobb esetben is 15–20 éves lágerbüntetés volt.¹⁰² A GULAG 1945 utáni történetében minden esetre a politikai foglyokat mind az örök, mind köztörvényes társaik „fasisztáknak”, „németeknek” vagy „vlaszovistáknak” hívták. (Ez a három szitokszó csaknem a szovjet rendszer összeomlásáig megmaradt az orosz nyelvben.)

Az első tömeges átállásra két hónappal a Barbarossa terv kezdete után, 1941. augusztus 2-én került sor Belorussziában, Mogiljov környékén. Értelmi szerzője Ivan Kononov őrnagy volt, aki már 1940-ben, a finn háború alatt készült az átállásra, mert abban a gyűlölt bolsevik rendszer elleni küzdelem soha vissza nem térő lehetőségének látta.

Igaz, információ hiányában a 38 éves Kononov és elvbarátai nem sejtették, hogy Hitler nem a szabadságot és a függetlenséget, hanem a rabszolgák szerepét szánta a megvetett orosz nép fiainak. Ezt Sztálin hatalmas birodalmának polgárai azért nem tudhatták, mert a Molotov–Ribbentrop-paktum és a német támadás között eltelt 22 hónapban – Hitlernek tett baráti gesztusként, Európa felosztásának reményében – a Kreml felfüggesztette az antifasiszta propagandát.¹⁰³ 1939 őszén a szovjet

¹⁰⁰ A briteknél állítólag 30 alkoholista dezertált összesen. SETH, R. T. 1972:

¹⁰¹ Az Anne Applebaum által közölt százötvenezer számot más források nem igazolják. APPLEBAUM, A. 2005. 2. kötet, 46. Összehasonlításképpen: az első világháborúban mindössze kétezer ukrán nacionalista állt át az ellenséghez.

¹⁰² Jacques Rossi néhány olyan „vlaszovista” rabbal is találkozott a GULAG-on, akit tíz évre ítélték. ROSSI, J. 1987: 53.

¹⁰³ E külpolitika 1935-től tapasztalható stációiról l. GEREBEN Á. 2000: 127–141.

cenzúrahivatalok ennek jegyében 4200 „németellenesnek” minősített – valójában antifasiszta – művet tiltólistára tettek. A könyvtárak szabadpolcra a zárt könyvek közé vitték a náci veszélyről szóló műveket.¹⁰⁴ Ez lett a sorsa a tragikus sorsú német kommunista, Ernst Thallmann válogatott beszédeinek éppúgy, mint egy jelentéktelen szovjet szerző 1933-ban megjelent művének, amely a cenzorok szerint „túlságosan élesen szól a német fasizmus álszentségéről”. Saját ideológiai éberségük bizonyítására a cenzorok sietve hozzátették: „A jelenlegi körülmények között a könyv itt leírt tartalma nem felel meg külpolitikánknak.”¹⁰⁵ Amelyet pontosan meghatározott, hogy a szovjet külpolitika formális irányítója, Vjacseszlav Molotov még 1940 őszén német belügynek nyilvánította a náci ideológiát.

Amikor Ivan Kononov őrnagy úgy döntött, hogy átáll a németekhez, katonáinak felkínálta a választási lehetőséget: ha akarnak, maradjanak, ha nem, menjenek vele. Elgondolkodtató, hogy kivétel nélkül valamennyien az átállás mellett döntöttek. Ez a szovjet alakulat von Schenkendorf vezérőrnagy parancsnoksága alatt, 102. kozákezered néven folytatta a háborút.¹⁰⁶

A Vörös Hadsereg fogságba került tisztjei és katonái, akik beleegyeztek, hogy a hazájuk ellen támadt náci német hadsereg bármely alakulatában fegyverrel harcoljanak, egyértelműen hazaárulást követtek el. Motívumaikat azonban érdemes meghallgatni. „Azt hiszi”, írta például egy őrmester, aki két háborús kitüntetéssel a mellén került német fogságba, „hogyan eladtuk magunkat a németeknek egy tál lencséért? De mondja meg nekem, hogy miért árult el bennünket a szovjet kormány? Miért árult el millió és millió hadifoglyot? Láttuk különböző nemzetek hadifoglyait: valamennyiükről gondoskodott a kormányuk. Otthonról a Vörös keresztel küldtek nekik csomagot, leveleket a családjuktól. Egyedül csak az oroszok nem kaptak semmit (...). Vajon mi nem harcoltunk? Vajon nem védjük a kormányunkat? Vajon nem harcoltunk a hazánkért? Ha Sztálin megtagadott bennünket, mi sem kívántunk vele közösséget vállalni...”¹⁰⁷

A legtöbb „vlaszovistának” ez volt a legfőbb érve, amellyel igazolni igyekezett az átállást. Amelynek méretei hamarosan megteremtették az igényt, hogy a gyorsan növekedő, amorf embertömeg élére egy mindenki számára elfogadható, hiteles, köztiszteletben álló hadvezér álljon. Erre a szerepre keresve sem találhattak volna alkalmasabbat az akkor 42 éves Andrej Vlaszov tábornoknál, a Vörös Hadsereg egyik legtehetségesebb hadvezérének, aki 1942. július 13-án, egész hadserege bekerítése nyomán esett fogságba.

¹⁰⁴ BLJUM, A. 1996: 45—80. KOSZTIRCSENKO, G. 2001: 220. A betiltó rendelkezéseket közli GORJAJEVA, T. 1997: 325—329.

¹⁰⁵ BLJUM, A. 1996: 84.

¹⁰⁶ CSERKASZOV, K. 1963: I. kötet, 120—140.

¹⁰⁷ KORJAKOV, M. 1948: I'll Never Go Back. London, 1948. 111—112.

A német hadvezetés jól mérte fel, hogy a nyizsnij novgorodi parasztcsaládból származó, 1919-től hivatásos katonaként hatalmas tapasztalatot szerzett tábornok -- nemzeti alapon -- egy bolsevikellenes katonai mozgalom emblematikus alakjává válhat. Karrierje a Tuhacsevszkij per után ívelt fel igazán: ekkor a felső tisztikar második vonala a kivégzettek helyére lépett. 1940-ben, amikor a Vörös Hadseregben újra bevezették a cári hadsereg rendfokozatait, Andrej Vlaszov már vezérőrnagyi kinevezést kapott. 1941-ben pedig hadseregparancsnokként előbb sikerült kivezetnie katonáit a kijevi katlanból, majd a 20. hadsereg élén egyike lett a Moszkvát megmentő szovjet tábornokoknak.

Ezután következett be a tragédia: Sztálin a blokádba zárt Leningrád felszabadítására küldte Vlaszovot, és a német állásokba mélyen beékelődött hadseregét nem engedte visszavonulni. A tábornok két hónapot töltött katonáival a mocsarakban, élelem, fegyver, légi támogatás nélkül. Emberei dögöt ettek, és kanibalizmusra vetemedtek – végül azután megadták magukat az őket körülzáró német alakulatoknak.

Andrej Vlaszov a vinnyicai hadifogolytáborból került, ahonnan egyenesen a német hadvezetéshez vitték, tárgyalni. Viszonylag gyorsan megszületett a megállapodás: a számos megalázó feltétel ellenére a tábornok vállalta, hogy névleges parancsnoka lesz egy nagy létszámú -- ám a háború utolsó néhány hetéig lényegében csak papíron létező -- hadseregnek, amely a Vörös Hadseregnek nem annyira katonai, mint inkább morális megtörését szolgálta volna.

A hadifoglyok egyenruhát kaptak: a német uniformis bal karjára egyszerűen felvarrták a ROA betűket, a Roszijszkaja Oszvobogyityelnaja Armija -- Orosz Felszabadító Hadsereg – szavak rövidítését, az orosz nemzeti lobogó fehér–kék–vörös színeit imitáló pajzson. Hitler az oroszok iránti megvetésében és bizalmatlanságában csak 1944 szeptemberében szánta rá magát, hogy engedélyezze a homogén orosz hadosztályokból és egy kisebb légierőből álló Orosz Felszabadító Hadsereg felállítását.

1944 novemberében Vlaszov tábornok összehívatta az Oroszországi Népek Felszabadítási Bizottságát. A bolsevik-és szovjetellenes szervezet november 14-én Prágában kiadott manifesztuma nem kötelezte el magát se a német nemzeti szocializmus, se a zsidóellenes politika mellett.

“Tisztességes békét kívánt Németországgal”, és kötelezettséget vállalt a Berlinnek nyújtandó, de „az orosz becsületet, függetlenséget nem sértő segítségnyújtásra”.¹⁰⁸

A jókora késéssel létrehozott Vlaszov-hadsereghez való csatlakozásra azonban nem mutattak készséget az addigra ugyancsak felállított nemzetiségi alakulatuk, köztük a Krasznov tábornok parancsnoksága alatt

¹⁰⁸ SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 297.

álló kozák egységek. Himmler is csak 1945. április 25-én egyezett bele, hogy a kozák hadtest Vlaszov parancsnoksága alá kerüljön.¹⁰⁹

Addigra már se a németeknek, se a Vlaszov hadsereg parancsnokainak nem maradt mozgástere. Noha a tábornokot már várta egy repülőgép, hogy Spanyolországba menekítse, ezt a scenáriót már nem tudta elfogadni. Elfogták, visszavitték a Szovjetunióba, ahol halálra ítélték, és kivégezték. Az ítélet szövegét 1946. augusztus 2-án köreadta a szovjet sajtó.

¹⁰⁹ SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 296–297.

GYEREKEK A SZOVJET KONCENTRÁCIÓS TÁBOROKBAN

A gyermek- és fiatalkorúakkal szemben jogi köntösbe burkolt vagy anélkül foganatosított megtorlások a Szovjetunióban nagyságrenddel nagyobb rétegeket érintettek, mint az 1917 és 1991 között börtönbe, lágerbe, munkakolóniába, gyermekotthonba kényszerített fiúk és lányok összlétszáma volt. Szociológiai szempontból e 74 esztendő alatt rendkívül tarka képet mutat a korszak fiatalkorú áldozatainak összetétele. A bolsevik uralom első éveiben nem is egyértelmű, kit tekinthetünk annak. Hogy egy egészen extrém példát említsek: az ügy minden paramétere szerint a szovjet (inkább: bolsevik) rendszer fogaskerekei közé került vétlen kiskorúak közé kell számítanunk például Alekszej trónörökös, II. Miklós cár nem egészen 14 éves fiát is, akit 1918 nyarán szülei és 4 nővére meggyilkolásával egy időben, a jekatyerinburgi Ipatyjev ház pincéjében kivégeztek.

Egy máig megmaradt, nem túl életszerű, ám annál jellemzőbb legenda szerint a kivégzett cárevics matrózblúzáát Lev Kamenyev fián látták egy ideig, a Kreml udvarán. Gyermekéről szólván még csak történelmi igazságtételnek sem nevezhető, hogy később a politikus két fiával, miként a bolsevik elit más tagjai – Lev Trockij, Lev Kamenyev, Grigorij Zinovjev, Martyemjan Rjutyin – gyermekeivel is puszkagolyó végzett.

BEZPRIZORNIJE: CSAVARGÓK

1914--1925

A majdani GULAG „emberanyagát” mintegy megelőlegezte, hogy a cári Oroszország romjain, majd a történelmi eredményei ellenére rövid életű 1917. februári polgári demokratikus forradalom bukása után, a világháború, később pedig a polgárháború kataklizmáiban nagyon sok fiatal elveszítette a szüleit, az otthonát, a család felnevelő melegét. Az 1980-as évek végén, utolsó budapesti látogatása alkalmával Dmitrij Lihacsov, a régi orosz értelmiség emblematikus alakja, beszélgetésünk során felidézte, hogy Pétervárott és környékén már 1915-től rengeteg volt a kéregető kisgyerek. Közülük sokan lettek a civil lakosság körében minden oldalról mérhetetlenül kegyetlenül végrehajtott “mészárlások”, az éhínség, a járványok, a szörnyű fagy áldozataivá. Tízezrek kerültek olyan gyermeknevelő intézményekbe, amelyek az idők folyamán -- más-más mértékben -- a lágervilág részeivé váltak.

Oroszországban tehát nem a bolsevik uralommal kezdődött a társadalom atomizálódása: a drámai értékvesztés, a család és az élet évezredek intézményeinek felbomlása – mindaz, ami ennek a tragédiának a társadalmi-lélektani alapjait megteremtette. A világháború évekig tartó poklát nem a béke korszaka, hanem a társadalmat egy minden korábbinál mélyebben átható, totális értékvtáltás követte. Így Szovjet-Oroszország történetének első éveiben eleve nem billenhetett helyre “a kizökkent” idő.

A családok felbomlása miatt 1917–18 folyamán sok fiatalkorú egyik pillanatról a másikra egyedül maradt. Új fogalmak keletkeztek, amelyek a szovjet korszakban még évtizedekig használatosak voltak. A „bezprizornij” kifejezés például, amely szó szerint „felügyelet nélküli”-t jelent: valamilyen okból szülők, család nélkül vegetáló, otthontalan csavargót, aki az országutakon, többnyire bandákba verődve, lopással, kéregetéssel vagy prostitúcióval szerzi meg a mindennapi betevő falatot.

A polgárháború, az éhínségek, a túszejtések nyomán egyre népesebb lett a csavargók serege. Az országutak ifjú vándorainak életformája millió és millió szovjet gyermek számára mintává, modellé vált. A családjukból kiszakadt vagy politikai okokból kiszakított fiatalkorúaknak a társadalomban elfoglalt helye pedig – a normális élettel minden tekintetben ellentétes fiatalkorú lágerek, börtönök, javítóintézetek, munkakolóniák működésével együtt – évtizedekre a szovjet társadalom égető problémájává lett. Ezért nagyon nehéz, s csupán elméletileg lehetséges a szovjet koncentrációs táborokba került fiatalok sorsát elválasztani azokétól, akik “a nagy zónában”, a szovjet élet hétköznapijaiban váltak a rendszer áldozatává.

Mindez 1945 után bizonyos fokig a “népi demokráciáknak” nevezett külső szovjet gyarmatbirodalom ifjúságpolitikáját is meghatározta. A “makarenkói pofon” például évtizedekig használt kifejezés volt Magyarországon, és néha még ma is emlegetik nálunk. Azok is, akiknek fogalmuk sincs róla, hogy Anton Makarenko, a magyar gyermekotthonok nevelői elé 1945 után követendő mintának állított, jószándékú pedagógus valójában a szovjet politikai rendőrség égisze alatt, annak szabályai szerint működő munkakolóniában dolgozott.

Az 1905-től ukrajnai iskolákban tanító író-pedagógus 1920-tól a fiatalkorú közbüntényesek nevelésének szentelte életét. Poltavában egy Gorkijról elnevezett telepet alapított számukra. 1928-ig ennek, majd a Dzerzsinszkij nevet viselő harkovi kolóniának az élén igyekezett megvalósítani autoritér pedagógiai elképzeléseit, amelyeket a sztálinizmus diadala nyomán a kommunista nevelés mások számára kötelező mintájának minősítettek, elsősorban az egyénnek a közösség szempontjai szerint történő átnevelése miatt. Makarenko Magyarországon tudományos elemzések tárgyává tett és még az 1960-as évek végén is dicsőített munkája tehát lényegében a megtorlás gépezetének szerves része volt.¹¹⁰

A „homo sovieticus” megteremtésének mindenképpen gyermekkorban kellett kezdődnie. Nem véletlen, hogy a szovjet korszak egyik emblematikus alakja, milliányi kis úttörő rengeteg versben és dalban dicsőített példaképe az a Pavlik Morozov volt, aki 1932 szeptemberében feljelentette a tulajdon apját a kolhozvagyton állítólagos megkárosítása miatt. De a szovjet propagandagépezet már a különösen viszolyogtató (ráadásul velejéig

¹¹⁰ MAKARENKO, A. 1950: Magyarországon elsősorban Pataki Ferenc akadémikus életművében jelent meg.

hazug¹¹¹) Pavlik Morozov-történetet megelőzően, a Donyec medence szénbányászatának 53 vezetője felett ítélező ún. sahti pert övező országos gyűléstkampányban is felhasználta a nyilvánosság előtt az egyik vádlott 12 éves kislányának levelét, amelyben a gyerek a saját apja főbelövését kérte.¹¹²

MILITARIZÁLT GYERMEKKOR

1925—1934

A gyerekek manipulálása kezdettől a szovjet vezetők kitűzött célja, hatalomgyakorlásuk fontos eleme volt. „A forradalom sorsa most azon múlik”, mondta Nyikolaj Buharin a polgárháború után, 1924-ben megtartott XIII. pártkongresszuson, „hogy a fiatal nemzedékből mennyire tudjuk előállítani azt az emberanyagot, amely képes lesz felépíteni a kommunista társadalom szocialista gazdaságát.”¹¹³

Amikor ezek a szavak elhangzottak, már javában folyt az új kor új iskolarendszerének kialakítása. A pozitív program -- mint a bolsevik hatalomgyakorlás első éveiben szinte minden -- negatív lépésekből állt. Ahogy az új proletárirodalom prófétái az 1920-as évek közepén Puskin és Tolsztoj összes műveinek elégetésével akarták kezdeni a saját szépirodalmuk létrehozását, a hatalom urai az oktatásban is a korábbi rendszer teljes felszámolásában látták a jövőt.

A radikális, messianisztikus társadalom-megújító hitben szerepe volt annak is, hogy az orosz marxisták az állam feltételezett elhalásával járó, szükségszerű jelenségnek tekintették az állami intézmények megszűnését. „Az új iskola megteremtéséhez előbb meg kell ölni a régit”, jelentette ki diadalittasan az oktatásügyben illetékes népbiztosság egyik vezetője, Vlagyimir Lebegyev-Poljanszkij.¹¹⁴ Az egységes munkaiskoláról címen 1918. novemberében közreadott rendelkezés e felfogásnak megfelelően megszüntette a korábbi oktatási rendszer szinte valamennyi attributumát. eltörölte az órákat, a házi feladatot, vizsgát, az iskolai egyenruhát. Az oktatási intézményeket az „iskolai kollektívának” nevezett grémium irányította, amelynek egyenrangú tagja lett valamennyi diák, tanár, takarítónő, de még az iskola éjjeliőre is. A „tanár” szó tiltólistára került, helyette „iskolai munkás”-t kellett mondani. Erről a magyar olvasók már az 1930-as években meggyőződhetnek, amikor a kevés számú szovjet szépirodalmi alkotás sorában Nyikolaj Ognyev Kosztja Rjabcev naplója című könyve megjelent.¹¹⁵

¹¹¹ A hős úttörőről később kiderült, hogy lumpen életmódot folytató anyja vette rá az apa feljelentésére, mert bosszút akart bosszút állni az őt elhagyó, s ezzel az asszonyt faluszerte megvetett páriává tevő férfin. A kis Pavlik amúgy nem is volt úttörő. Szenzációs adatokat közöl róla a saját kényszeremigrációjához vezető tényfeltáró művében DRUZSNYIKOV, J: 2001.

¹¹² NYEKRICHS, A.—HELLER, M. 1996: 176. A levelet nyilvánvalóan a hatóságok írták, amint ez az 1920-as évek végétől gyakran előfordult a látványos szovjet sajtókampányokban.

¹¹³ GELLER, M. 1985: 166.

¹¹⁴ GELLER, M. 1985: 167.

¹¹⁵ A Dalton terv szovjetunióbeli alkalmazásáról szóló könyvet 1962-ben és 1968-ban újra kiadták Magyarországon.

A gyermeknevelés gyökeresen átalakított infrastruktúrája még militarizált formájában is csak a társadalom szerencsésebb rétegei számára működött. A kollektív büntetés korábban említett, tömeges alkalmazása miatt ugyanis a gyerekek százezer számra kimaradtak az oktatás és nevelés intézményrendszeréből. Egy Lena Uszova nevű kislány 1926. január 3-án így írt erről Lenin özvegyének. „Ne tessék haragudni, hogy a tanácsát kérem, mivel sok jót olvastam és sokat hallottam magáról, hogy nagyon jó és kedves asszony. Nem tudná megmondani, mitévő legyek? Heten vagyunk, hat gyerek meg a hetedik a mama, apánk nélkül. Mindenben hiányt szenvedünk. Két testvéremet, egy 8 éves kislányt meg egy 9 éves kisfiút bevették az Usztjug-i gyermekotthonba, de még négy gyerek maradt otthon. A mama, az ötödik. Én, a legidősebb, 14 éves vagyok, májusban leszek 15, a húgaim 13, 12 és a legkisebb 6 éves. Anyu a falutanácsban adminisztrátor, 13 rubelt kap egy hónapban. És ami a legfontosabb, én vagyok a legidősebb, de nem járok iskolába, apát agyonlőtték 1918-ban, mert pópa volt.”¹¹⁶

Az 1920—30-as évek Oroszországában sokkal több gyermek került ilyen helyzetbe, mint gondolnánk. Hiszen az egyházak – mint az uralkodó politikai elittel potenciálisan szemben álló, az orosz társadalomban egyedül szerteágazó infrastruktúrával rendelkező – intézmények elleni megtorlás a katolikusokon és az ortodox „fehér papságon” (vagyis a szerzetesi rendeken) kívül mindenütt egész családokat érintett. Méghozzá sokgyermekes családokat, amelyek szétestek az 1920-as évek első felében egymás után több hullámban megrendezett egyházellenes leszámolások következtében. Az áldozatok hangját azonban legfeljebb a politikai rendőrséghez intézett kérelmek őrizték meg az utókor számára. Például a 12 éves Ligyija Gildenbrandtnak az OGPU-hoz írt levele 1929-ből. A kislány ebben elmondja, hogy édesanyját még 1924-ben, az egyházi alkalmazottak egyik perében tíz év börtönbüntetésre ítélték. Ő maga így 7 éves kora óta idegen embereknél húzza meg magát. Kegyelemkenyéren él, nincs ruhája, cipője. „Tanulnom kellene, de nincs pénzem a tankönyvekre, nem tudok lábbelit venni”, írta, és a szovjet megtorló gépezet törvényeiben meglepő jártasságról árulkodó levelében azt kérte a politikai rendőrségtől, hogy „szigorú izolációra” ítélte anyját a börtönből küldjék száműzetésbe. Akkor együtt lakhatna vele, az asszony dolgozhatna, és fizetéséből iskolába járathatná a kislányát.¹¹⁷

Egy másik levél Jekatyerina Peskovának, Makszim Gorkij egykori feleségének a Nemzetközi Vöröskereszt szovjetunióbeli megbízottjának, a bolsevik elitben sokáig köztiszteletben álló szocialista politikusnak szól. Őt kisgyermek írta alá. Testvérek, akiknek az édesanyja meghalt, amikor a legkisebb hat hónapos volt. Másfél évvel később az apát szovjetellenes agitáció vádjával, mint a gyerekek írják, „három évre a viserai

¹¹⁶ GYETYI 2002: 62.

¹¹⁷ GYETYI 2002: 73.

koncentrációs táborba” küldték. A kicsik az éhhaláltól félve, a tanulás lehetőségért könyörögve kérték Peskovát, járjon közbe apjukért: büntetését a hatóságok cseréljék fel száműzetéssel.¹¹⁸

KISLÁNYOK „SZOCIALIZÁLÁSA”

A szüleik nélkül maradt gyerekek fél évszázadon át visszhangtalan sorsa mellett az 1917 utáni korszak krónikájához, szélesebb értelemben pedig a Gulag hagyományaihoz tartozik a megerőszakolt lányok története is. Erről az utókor azért szerezhetett tudomást, mert a sokéves polgárháború alatt a fehérgárdisták néha egész régiókat foglaltak vissza „a vörösöktől”, és vizsgálóbizottságokat állítottak fel a bolsevik uralom anomáliáiról. Az így fennmaradt dokumentumok szerint a helyi elitiskolákban tanuló lányokat, valamint a “burzsoázia” más 16 és 25 év közötti ifjú nőtagjait „használatra” kiutalták a bolsevik hatalom képviselőinek.

Jekatyerinodar városában például 1918 tavaszán erről a bolsevikok külön dekrétumot adtak ki. A városi hirdetőoszlopokon közzétett felhívás szerint vöröskatonák és a szovjetek vezető tisztségviselői jelentkezhetnek “szocializálásra”. A helyi ügyeket irányító komisszár által elfoglalt kastély intendánsa 10 lány “szocializálására” kapott “mandátumot”. A korabeli jegyzőkönyvek megörökítettek néhány ilyen utalványt. Köztük azt, amely szerint “Jelen irat felmutatójának, Karaszajev elvtársnak jogot adunk, hogy Jekatyerinodar városában 10 fő leányt szocializáljon, 16-tól 20 éves korig, azokat, akiket Karaszajev elvtárs kijelöl.”¹¹⁹

A nők megerőszakolása egyébként korántsem a bolsevik uralom kizárólagos sajátossága volt. A másik oldalon, az új rendszer ellen fegyvert fogó orosz és más fehérgárdista alakulatok, főleg a kozákok áldozatai között is voltak megerőszakolt lányok, zsidópogromban vagy harci cselekmények során meggyilkolt fiatalok.

Ráadásul az életre szóló traumát okozó esetek távolról sem a véres testvérháború éveire korlátozódtak. A fiatalok között később a börtöncellákban, majd a légerekben már-már természetes volt a nemi erőszak. Jona Jakir hadseregpáncsnoknak, a polgárháború legendás hőségének elhurcolása után, mint “a nép ellenségének családtagját” többek között bebörtönözték a vádlott 14 éves Pjotr fiát is. A gyerek az asztrahanyi börtönben döbbenetesen tapasztalta, hogy a politikai váddal letartóztatott szülők fogoly fiait 11 éves társaik minden szégyenkezés nélkül, a többi rab előtt megerőszakolják.¹²⁰ Az 1970-es évek elején, Nyugaton közzétett memoárjában szintén Pjotr Jakir idézte fel egy Wanda nevű lengyel lány esetét. Fogolytársa volt, s őt kérte meg, hogy tegye asszonnyá. A tábor egyik vezetője ugyanis közölte: vagy az ágyasa lesz, vagy halálra dolgoztatja. A

¹¹⁸ GYETYI 2002: 73–74.

¹¹⁹ FELSTYINSZKIJ, J. 1992: 85–87.

¹²⁰ JAKIR, P. 1972: 41–42.

fiatal lány tudta, hogy nincs választása. Hisztérikus félelmében könyörögni kezdett a hosszú magánzárkából éppen akkor szabadult, teljesen legyengült tizenéves rabtársának: akadályozza meg, hogy a durva lágertiszt legyen az első férfi az életében.¹²¹

KISKORÚAK KIVÉGZÉSE

1918 szeptemberében Lenin pártja A vörös terrorról című dekrétumban meghirdette a könyörtelen leszámolás politikáját. A dokumentum mintegy legalizálta és szervezett csatornába terelte a polgári lakossággal már jó ideje javában folyó leszámolásokat. Az ukrainai Mirgorodban élő Vlagyimir Korolenko 1920 nyarán emiatt Anatolij Lunacsarszkijhoz fordult. Azért éppen a közoktatási népbiztoshoz, mert a politikus Lenin kifejezett kérésére már korábban is igyekezett megnyerni az új hatalom számára az országszerte hatalmas tekintéllyel rendelkező neves író, aki annak idején, vállalva a nemzet lelkiismeretének szerepét, oly bátran kiállt a századelő hírhedt antiszemita pere, a Bejlisz ügy vádlottja mellett.

“Soha nem gondoltam volna, hogy a halálos ítéletek ellen még a cári hatalom idején, Hétköznapi jelenség című írásommal kezdődő tiltakozásaim egyszer a bírói ítéletek nélküli kivégzések vagy a gyermekgyilkosságok elleni fellépéssel folytatódnak majd”, írta Korolenko a népbiztosnak, leszögezve, hogy csak az ő lakhelyén tucat számra folynak ilyen törvénytelen leszámolások.¹²² Idézett ebben a levélben a helyi végrehajtó bizottság elnökének küldött petíciójából: “Most lőttek agyon 9 embert, köztük egy 17 éves lányt és még két kiskorút. Megtudtam, hogy a Rendkívüli Bizottság más mirgorodiak felett is ’ítélkezik’, ami újabb bírói ítélet nélküli kivégzésekhez vezet.”¹²³

Ezek az esetek egyáltalán nem számítottak ritka kivételnek. 1920 májusában a lapok hírt adtak egy jelizavetgrádi leszámolásról, amelyre azért került sor, mert a cári hadsereg egyik tisztje nem volt hajlandó a proletárállam szolgálatába állni. Ezért 3 és 7 év közötti négy kislányát és idős édesanyját agyonlőtték. Ugyanabban az évben Arhangelszket már egyenesen „halálvárosnak” nevezték, mert a „csekisták” ott 12—16 éves gyerekeket végeztek ki.¹²⁴

DEKRÉTUMOK A GYEREKEKRŐL

A bolsevik hatalomátvétel után a kormány funkcióit ellátó Népbiztosok Tanácsa már egyik legelső, 1918. január 14-i, majd 1920. március 6-i dekrétumával létrehozta a fiatalkorúak bíróságait és börtöneit a Szovjetunióban. Egy másik, a francia forradalom mintájára dekrétumnak nevezett rendeletében pedig bizottságokat alakított “a társadalmilag veszélyes cselekedeteket elkövető, mindkét nembeli, 17 év alatti

¹²¹ Uott, 118–119.

¹²² NOVIJ MIR 1988/8. Korolenko a halálos ítéletek ellen 1910-ben közzétett írására utal.

¹²³ A Rendkívüli Bizottság kifejezéssel Korolenko valószínűleg tudatosan elkerülte a politikai rendőrség orosz nevének gyorsan elterjedt, és már a levél megírása idején is rettegést keltő rövidítését, a Cseka szót.

¹²⁴ JAKOVLEV, A. 2000: 37.

fiatalkorúak” ügyeinek intézésére.¹²⁵ Az 1918. január 17-én Lenin aláírásával közzétett rövid dokumentum a népjóléti és az igazságügyi tárca felügyelete alá helyezte a fiatalkorú bűnelkövetők sorsáról döntő bizottságokat. Ezek ítéletükkel rendszerint valamelyik menhelyre küldték a gyerekeket.

1918 januárjában tehát még szó sem volt fiatalkorúak számára létesítendő koncentrációs-és munkatáborokról Szovjet-Oroszországban. A dokumentumokból kitűnően a politikai hatalom megszerzésével és megtartásával elfoglalt bolsevikoknak semmilyen elképzelése sem volt a hatalmas birodalom világháborús szenvedések szántotta útjain éhesen, betegen, tetvesen csellengő több százezer gyermek jövőjéről. Az említett rendelet 5. pontja és a probléma kezelésére szánt bizottságoknak írt útmutató is az illetékes népbiztosság jövőbeli feladatává tette a különböző menhelytípusok felállítását.

A rövid dekrétumot egy évvel később már a későbbi időkre emlékeztetően hangzatos, de ugyancsak semmitmondó irat egészítette ki. A népbiztosok tanácsa 1919. február 10-én Lenin és Anatolij Lunacsarszkij közoktatásügyi népbiztos aláírásával hozott határozata újabb bizottságot állított fel, Gyermekvédelmi Tanács néven, “tekintettel az országban tapasztalható nehéz életviszonyokra és a forradalmi hatalom kötelességére, hogy e veszélyes átmeneti időszakban megóvja a felnövekvő nemzedéket”.¹²⁶ A jólfésült szöveg a bizottság feladatául tűzte ki, hogy a gyerekeket élelemmel, ruházattal, fedéllel, tüzelővel, orvosi segítséggel” lássa el, “valamint biztosítsa a gyermekek evakuálását gabonatermelő kormányzóságba”.¹²⁷ (Hagyományosan a Volga-vidéki – többek között a szaratovi, szamarai, kazányi – kormányzóságok számítottak ilyennek. Ezért különösen tragikus volt, hogy 1921-ben éppen ebben a régióban tört ki pusztító éhínség.)

A Lunacsarszkij által aláírt 1919-es határozat nem tért ki arra, miként kell elérni a kitűzött célokat. Csupán annyit írt elő az újonnan létrehozott bizottságnak, hogy egyeztesse terveit a megfelelő népbiztosságok elképzeléseivel, és következetesen kérje számon az ellátás végrehajtását. A dokumentum amorf rendelkezéseit azonban már csak azért is nehéz lett volna végrehajtani, mert az új bolsevik hatalommal szembeni osztályellenállásra Lenin pártja a könyörületes megoldások helyett már 1918 elejétől kezdve a leszámolás és a megfélemlítés politikájával reagált.

Nem csoda, hogy az elmúlt néhány évben nyilvánosságra került korabeli tanúságtételek közül sok éppen a hatósági kegyetlenkedések nyomán elpusztult gyermek- és fiatalkorúakról szól. Jekatyerinograd

¹²⁵ SZOBRANYIJE UZAKONYENYIJ 1918: 227.

¹²⁶ SZOBRANYIJE UZAKONYENYIJ 1919/3: 32.

¹²⁷ Uott.

városában, a későbbi Szverdlovszkban például a bevonuló vörösök 83 találomra elfogott helyi lakost végeztek ki, köztük 14–16 éves fiúkat. A cári rendszer egykori képviselői közül feleségével és négy kisgyermekével együtt lemészároltak egy Orlov nevű tábornokot, majd az ottani önkormányzat mezőgazdasági ügyekben illetékes helyettes vezetőjét és annak kisfiát.

1919 elejétől kezdve, amikor a Vörös Hadsereg fokozatosan pacifikálta a Don vidékét, számos gyermek áldozatául esett az erőszakos “kozáktalanítás” akcióprogramjának is, amellyel a bolsevik hatóságok a cárizmus legszilárdabb, kompakt gócpontjainak tekintett kozákvak képviselte ellenállást akarták felszámolni. 1931. június 6-án Mihail Solohov – felháborodva a Csendes Don hatodik kötetét ért dogmatikus kritika miatt – a kortársak írásos tanúvallomását felidézve ezt írta Makszim Gorkijnak küldött levelében az akkor még alig 12 évvel korábbi eseményekről: “a rögtönítélő tanács naponta 50 ügyet tárgyalt. Kötegszámra osztogatták a halálos ítéleteket. Gyakran teljesen ártatlan öregembereket, asszonyokat és gyerekeket is agyonlőttek. Tudok 60 éves öregasszony ismeretlen okból történt kivégzéséről. Egy 17 éves lány agyonlövéséről is, aki egészen biztosan nem vett részt a politikában, de egy feleség féltékenységből feljelentette.”¹²⁸

Moszkvának a térségbe vezényelt képviselőjét, egy Nyesztyerov nevű férfit is elborzasztotta a naponta kivégzésre vezényelt 60–80 ember látványa. Halálukat a “kozáktalanítást” irányító bolsevikok azzal legitimálták, hogy minél többet “kivágnak” a módos gazdák közé sorolt kozákok közül, annál erősebben megveti a lábát a szovjethatalom ezen a hagyományosan cárhű vidéken.

A kötelező beszolgáltatás, a padláslesöprések, az éhínség nyomán egyre több helyen kitört parasztlázadások olyan mértéket öltöttek, hogy a hatóságok 1922-ben már 36 kormányzóságban hirdettek ki rendkívüli állapotot.¹²⁹ A felkelések történetének egyik legdrámaibb fejezetében, a tambovi parasztlázadás során a lázadó muzsikok pacifikálására érkező vöröskatonák szintén számos gyermeket fogságba vetettek. “A lágerekbe nagy számban érkeznek gyerekek, a legkisebbektől kezdve, még csecsszopók is”, írta 1921. június 2-i jelentésében a tambovi kormányzóság kényszermunka táborainak felügyelője a végrehajtó hatalom helyi központjának. “A kisgyerekek ellátása súlyos helyzetbe hozza a lágéradminisztrációt. Ebben a kérdésben a legsürgősebb intézkedésüket kérem, annak figyelembe vételével, hogy a lágerek ideiglenes jelleggel készültek, a sátrak a csupasz földön állnak, és ez tömeges megbetegedéseket vonhat maga után a gyerekek körében...”¹³⁰

A LÁGEREK „TEHERMENTESÍTÉSE”

¹²⁸ KOZLOV, A. 1996: 163—164.

¹²⁹ FRENKIN, M. 1981: 121.

¹³⁰ GYETYI 2002: 19.

A tambovi koncentrációs táborok vezetése külön bizottsági ülésen foglalkozott a gyermektúszok helyzetével. Az 1921. június 1-jei tanácskozás résztvevői úgy döntöttek, hogy a 15 év alatti foglyokat külön helyezik el. Lehetőleg nem sátrakban, hanem zárt helyiségekben, de “feltétlenül fegyveres őrök felügyelete alatt”.¹³¹

A rabul ejtett gyermekek problémája azonban nem csak a tambovi kormányzásban jelentett gondot. Ennek tulajdonítható, hogy három héttel később, a szovjet törvényhozás és a végrehajtó hatalom funkcióit elegyítő Össz-oroszországi Végrehajtó Bizottság egyik titkos határozatában felvetődött: a központ a legnagyobb titokban adjon ki utasítást, hogy kerüljék el a gyerekkorú lakosság túszul ejtését.¹³² 1921. július 20-án a testület titkos körlevélben fel is hívta erre a helyi túszejtő bizottságok figyelmét.

A szovjethatalom hajnalán keletkezett szövegben már felbukkan a későbbi Sztálin-korszak egyik szörnyű eufémizmusa, a “lágerek tehermentesítése” kifejezés. A megtorlás intézményeiben nagyobb fluktuációt – vagyis több új, még jó erőben lévő, tehát munkára fogható fogoly érkezését – lehetővé tevő “tehermentesítés” 1921-ben azonban még nem tömeges agyonlövétést jelentett, mint a Kolima lágereiben 1938-ban 26 000 embert megsemmisítő Garanyin ezredes tombolása alatt.¹³³ A körlevél, valamint Az intézményközi gyermekbizottságnak a koncentrációs lágerekben fogva tartott gyermek túszok ellátásáról című végrehajtási utasítás szerint a lágerekben lajstromba kellett venni “a terhes asszonyokat, a csecsemőket, az árvákat és a (rendőrségen. – G. Á.) azóta megjelent rokonaik helyett túszul ejtett gyermekeket”.¹³⁴ Nem könyörületből, hanem mert ún. “nem munkaképes elemek” voltak.

Arról azonban már nem lehetett szó, hogy a listán szereplő személyek egyszerűen hazatérjenek a koncentrációs és kényszermunka táborokból. Kivált azok esetében nem, akiknek az ingóságaira a hatalom már rátette a kezét. Még arra is volt gondjuk a körlevél megfogalmazóinak, hogy ha a kivégzett személyt vagyonekobjzással sújtották, akkor jóelőre megtiltsák az agyonlőtt “banditák” családtagjainak szabadon engedését.¹³⁵

Kiáltó volt tehát az ellentét a gyermekfoglyok problémájának kezelésére létrehozott, mégoly jószándékú tervek és a véres valóság között. Az Össz-Oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1921 áprilisában ezt rögzítette is a gyerekkorú lakosság általános helyzetéről az elnökség számára készített összefoglalóban: “Az 1919. február 10-án létrehozott Gyermekvédelmi Tanács működésének két esztendeje alatt rosszul sáfárkodott a számára biztosított jogosítványokkal és felhatalmazásokkal.

¹³¹ Uott

¹³² KRESZTJANSZKOJE VOSSZTANYIJE 1994. 220.

¹³³ Magyarul erről I. Varlaam Salamov: Tanfolyam c. elbeszélését, in SALAMOV, V. 1989: 155–21.

¹³⁴ GYETYI 2002: 21.

¹³⁵ Uott.

Több népbiztosság munkáját koordináló szervezetből a Közoktatási Népbiztosság egyszerű részévé vált. A munka irányítása, ösztönzése helyett csak lavíroz a különböző intézmények között. A Gyermekvédelmi Tanács nem ért el lényeges eredményt. A fentebb kifejtettek, vagyis a gyermekkorú lakosság kritikus helyzete, a Közoktatási Népbiztosság gyengesége miatt, s mivel az képtelennek bizonyult a feladat megoldására, (...) az Össz-Oroszországi Központi Bizottság égisze alatt, különleges jogokkal létrehoztuk a Gyermekéletet Javító Bizottságot. A nevezett bizottság megszervezését ez év január 7-i és február 10-i határozatában már elvileg szükségesnek ítélte az ÖOKB elnöksége, s véglegesen jóváhagyta személyi összetételét.”¹³⁶

Az elődszervezettel szemben – nyilván belső apparátusi küzdelmek miatt -- szokatlanul kritikus jelentés utolsó mondata sejteti, hogy az új intézmény létrehozását személyi rivalizálás kísérte. De a szöveghez mellékelt akcióterv kétségtelenül impozáns volt. Indulásként 15 albizottságot hoztak létre. A többi között az ukrajnai adatok nélkül is közel 400 000-re becsült, állami gondoskodásra szoruló gyermekkontingens tényleges nagyságának megállapítására. A számukra szükséges élelmiszer fejadag megállapítására, sőt, külön a cipő-és ruhaellátásra. Önálló albizottság foglalkozott az elődszervezet felszámolásával, a gyermekkolóniák felújításával, stb.

A széles ívű jelentés készítői láthatólag ismerték a helyzetet. “Éhes, mezitlábás, lerongyolódott gyerekek délre igyekeznek, remélve, hogy a gabonatermő területeken kenyeret, meleget és hajlékot találnak. Ez az oka a növekvő gyermekbűnözésnek is.”¹³⁷ A későbbi évtizedek teljesen életidegen helyzetelemzéseivel szemben ennek a dokumentumnak a megfogalmazói röviden szóltak a gyermekotthonokban uralkodó borzalmas állapotokról: a hálótermekben mért 4 fokos „melegről” és a több mint felerészben teljesen fűtetlen iskolákról.

Az ilyen jellegű információ már csak azért is beszüremkedtek a hivatalos jelentésekbe, mert a bolsevik párt vezetői az ősi orosz hagyományoknak megfelelően „a nép egyszerű gyermekeitől” rendszeresen kaptak ilyen és hasonló leveleket: „Zinovjev elvtársnak, a Komintern vezérének üdvözlötünket küldjük, mi, a kolónia gyermekei. Levelünkben, Zinovjev elvtárs, leírjuk Magának keserű életünket a mi gyermekmunkakolóniánkban, amely egy Isten háta mögötti kolostorban található. Az ellátásunk nagyon rossz. (...) cukrot harmadik hónapja nem láttunk. A kicsik nem tudják megállni, krumplihéjat gyűjtenek, azt eszik. Mivel nincs élelmiszer, néha összegyűjtik a maradékot, és a disznónak odavetett moslékhoz hasonló ételt főznek nekünk. Savanyú káposzta nincs, sőt hétszámra nem látunk. Só nélkül főznek, a gyerekeknek sorvad az ínye. Alig

¹³⁶ GYETYI 2002: 37.

¹³⁷ Uott, 40.

van mit felvennünk. Cipő helyett kapcát viselünk meg vékony kórházi köntöst. Fehérneműt hónapszám nem váltunk, néha még tovább is ugyanabban járunk, mert nincs mit felvenni helyette. Havonta kétszer fürdünk, de szappant akkor sem kapunk. Emiatt a gyerekeken megjelentek az élősködők. Ágynemű nincs, csak csupasz matrac. A takarónkat darabokra rágták a tetvek... „¹³⁸

GYERMEKFOGLYOK

A vörös terror és éhínség gyötörte Szovjet-Oroszországban ezek többnyire még nem a gyermek koncentrációs táborokról, hanem az odavezető útról szóló dokumentumok. Gyermekfoglyok azonban már ekkor is voltak. Az 1922. évi büntetőtörvénykönyv a kollektív felelősségre vonás elvét alkalmazta velük szemben, amikor ügyük elbírálása során megkülönböztette az „osztályidegen”, illetve a munkás-paraszt származású fiatalokat. A lányok és a fiúk az előbbi esetben 14–16, az utóbbiban 16–20 éves korban váltak büntethetővé. (Az 1926-os büntetőtörvénykönyv nem tett ilyen különbséget; az 1960-as pedig 10 éves börtönbüntetésben maximálta a kiskorúakra kiszabható ítéletet.)

A GULAG hatalmas memoáriródmából jól ismert az édesanyjukkal lágerbe került kisgyermek sorsa, akiket néhány hónap elteltével – a csecsemőket félév szoptatás után -- erőszakkal elszakítottak anyjuktól, és a lágerkomplexum valamelyik gyermekotthonába vittek. Kevesen tudják viszont, hogy már az 1920-as évek politikai megtorlásai során is szokás volt a kisgyermekeket az anyával együtt fogságban tartani. Az eszer (szociálforradalmár) párthoz tartozó Jevgenyija Ratner -- az orosz baloldali pártok számos tagjához hasonlóan ekkor már a moszkvai Butirki börtön foglya -- nyílt levélben így írt erről Felix Dzerzsinszkij VCSK elnöknek. “Amikor a szovjet kormány kinevezte magát Oroszország valamennyi gyermekvédelmi intézménye élére, a sajtó olyan lelkesen dicsérte a maga ’arany szívét’, hogy még az effajta írásokat kritikusan olvasó emberek is elhitték (...) Hát akkor most hadd hozzak tudomására néhány részletet egy olyan gyermek életéből, akinek már hónapok óta abban a szerencsében van része, hogy az ön gondoskodását élvezzi.

Az én 3 éves Sura fiamról van szó, aki velem együtt ül a Butirki börtönben. Ő valóban rendkívül szerencsés. A hasonló helyzetbe került legtöbb gyermeket ön ugyanis erőszakkal elszakíttatja letartóztatott anyjától, és szovjet nevelőintézetekben helyezi el. Márpedig ez azzal a kockázattal jár, hogy angyalgárba -- a szovjet ipar többi ágazatával szemben a kevés számú virágzó területek egyikébe -- kerülnek. (...)

¹³⁸ GYETYI 2002: 63.

De a kormány amúgy is nehéz helyzete tovább romlik. A haza veszélyben van, és a kommunista politika érdekei elemi erővel megkívánják a legszigorúbb megtorló intézkedéseket Surával szemben. Ezért először egy vidéki számúzótközpontba akarják küldeni, nehogy kártékony hatást fejtsen ki a külvilágra. Éjszaka állig felfegyverzett csekisták nyomulnak a börtöncellákba. A félmeztelen asszonyokat erőszakkal kirángatják az ágyból, lökdösik, ütlegelik őket, a vas- és kőlépcsőkön kezüknél-lábuknál fogva ismeretlen okból ismeretlen helyre hurcolják őket. A mi cellánkba is berontanak, és rávetik magukat a nem is gyermeki hangon sikoltozó, halálra rémült kisfiúra.

Azután kiderül, hogy az eszer párt központi bizottságának tagjait mégiscsak a moszkvai börtönökben hagyják, s így Sura az elnéptelenedett Butirki falai között maradhat. Ám a börtönudvar keretein belül élvezett szabadsága túlságosan aláássa az állam alapjait. Surkát tehát ártalmatlanná kell tenni.

1. E célból naponta csak egy órára engedik ki sétálni. Már nem is a nagy börtönudvarra, ahol két tucat fa nő, és néha be-besüt a nap is, hanem a magánzárkára ítéltéknek fenntartott keskeny, sötét kis udvarra.

2. A folyosó, sőt a cellája ajtaját is zárva tartják, noha az épület csaknem teljesen üres, és Surkát amúgy is éppen elegendő számú lakat zárja el a külvilágtól.

3. A kommunista börtönparancsnokság olyan rigorózusan megtartja Húsvét ünnepét, hogy még annak második napján sem engedik a láthatást Surka -- tél óta most először -- faluról látogatásra érkező, szintúgy veszélyes kis bátyjának és nővérének. A gyerekek két óra hosszat állnak és sírnak a kapunál. Surka a börtönben sír, az orosz kommunista párt kormánya pedig diadalt ül.

4. Jermilov helyettes börtönparancsnok, nyilván az ellenség fizikai felmorzsolásának céljából, megtagadja, hogy átvegye a szabad életből Surkának ajándékba hozott tejet. A mások számára hozott csomagot átvette. De hát azok csak spekulánsok meg banditák, sokkal kevésbé veszélyesek, mint az eszer Surka. (...)

Egyszóval az ön első pedagógiai kísérlete sikerrel járt. Surka hét lakat alatt ül, megtörve. Remélem, hogy ez a pedagógiai rendszer az oroszországi föderáció összes gyermekére alkalmazva hasonlóan ragyogó eredményre vezet.”¹³⁹

A KULÁKTALANÍTÁS GYERMEKÁLDÓZATAI

A gyerekek elhurcolása és rabosítása az 1920-30-as évek fordulóján, a valamennyire módos parasztság módszeres likvidálásának éveiben tömeges méreteket öltött. A városi lakossággal ellentétben ezek 6—8, sőt annál is többgyermekes családok voltak. „Ötéves lehettem, amikor a családkat kuláktalanították”, írta a szovjet rendszer összeomlása után egy Viktor

¹³⁹ GYETYI 2002: 41–42.

Pankov nevű férfi a politikai megtorlások áldozatainak rehabilitálásával foglalkozó Jakovlev- bizottságnak. „Heten voltunk testvérek. Tobolszk városába száműztek bennünket. Azután 70 kilométerrel odébb telepítettek le, a mocsaras területeken túl létesített Szovjetszkoje faluban. Barakkban laktunk. Nagyon sok kuláktalanított, főleg rengeteg gyerek és öreg belehalt az éhségbe meg a hidegbe. Nekünk se gyerek-, se fiatal korunk nem volt. Mohát meg faleveleket ettünk, kapcában és magunk szőtte ruhákban jártunk.”¹⁴⁰

Egy habarovszki család leszármazottja, Anna Ramenszkaja az 1990-es években megírta a moszkvai Memorial emberjogi szervezetnek, hogy édesapját, a helyi közlekedési vállalat egyik középszintű vezetőjét, 1938-ban letartóztatták. Sorsáról később csupán annyit sikerült kideríteni a családnak, hogy 1941-ben ismeretlen helyen meghalt. Anna édesanyját, mint „a nép ellenségének családtagját” ugyancsak 1938-ban letartóztatták, és a Karlagon letöltendő, hétéves lágerbüntetésre ítélték. „Engem a habarovszki gyermekmenhelyre vittek, ahol a politikai foglyok ártatlan gyerekeit kiskorú bűnözőkkel együtt tartották. Egész életemre megjegyeztem azt a jelenetet, amikor elosztottak bennünket. Csoportokra választottak, és egy pici lányt elkülönítettek a még kisebb öccsétől. A két gyerek kétségbeesetten zokogott. Egymásba kapaszkodtak, úgy könyörögtek, hogy együtt maradhassanak. De se a kérés, se a könnyek nem segítettek...

Tehervagonba ültettek, és elvittek bennünket. Így kerültem egy Krasnojarszk környéki gyermekmenhelyre. Egy részeges igazgatónő felügyelete alatt éltem, tivornyák, késelések közepette. Hosszú és szomorú történet ez...”¹⁴¹

A szülők -- leningrádi gyári munkások – letartóztatása után, 1938-ban, hasonló sors jutott osztályrészül a 12 éves Ludmila Petrovának és 8 éves öccsének. Miután a hírhedt Kreszti börtönnél kitették édesanyjukat a rabomobilból, őket egy gyermekmenhelyre vitték, kopaszra nyírták, majd a nyakukba akasztott táblával -- rajta nevükkel és születési évükkel -- mindkettejüket szemben és profilból is lefényképezték. Ujjlenyomatot is vettek tőlük, majd egy minszki gyermekotthonba kerültek, ahol a kisfiú az egyik legelső bombázásnál meghalt.

ELTŰNIK A SZEMÉLYISÉG

A politikai foglyok fogságban felnevelkedett gyermekeit nemcsak a szülői ház melege, az anyai szeretetet nem formálhatta a felnőtté válás során. Előfordult, hogy életük végéig – már a szovjet rendszer összeomlása után is! – kérdéses maradt, ki is ők voltaképpen.

„Az 1930-as években kerültem gyermekotthonba. A rokonaimról semmit nem tudok”, magyarázta egyikük. „Az irataim szerint Jevgenyija

¹⁴⁰ JAKOVLEV, A. 2000: 35—36.

¹⁴¹ GYETYI 2002: 242.

Dalszkajának hívnak, és 1933. június 5-én születtem Kuznyeek városában. Sem a járás, sem a kerület nincs feltüntetve. Ezen mindig csodálkoztam, mert azt mondják, az ilyen adatokat kötelező feltüntetni. De nálam csak ennyi szerepel. A születési anyakönyvi kivonatomat soha nem láttam.¹⁴² 1949. augusztus 24-én, még mint a penykovszkojei gyermekotthon lakója, az uljanovszki terület tagajszki rendőrörsén kaptam meg a személyi igazolványomat. Nem minden bonyoldaom nélkül, mert a nyilvántartásukban két néven is szerepeltem, de végül ezt a nevet írták be. A másikat meg se mondták.”

A fiatal lányt nyugtalanította, hogy nem tudja, kicsoda, honnan jött. Ezért megkereste a születési helyéül feltüntetett város anyakönyvi hivatalát. Ott közölték vele, hogy az 1933. június 5-én született Jevgenyija Dalszkaja nem ő. Még hozzátették: nehéz idők jártak akkor, és ezen a néven kellett anyakönyvezni, hogy egyáltalán életben maradjon.

Ekkor a lány megpróbálta a gyermekotthonban lévő iratok alapján megtalálni a családját, de nem jutott semmire. Egész gyermekkorából két kép maradt meg az agyában. Az egyik egy emlék: tút kér a varrógép mellett ülő édesanyjától. A másik, hogy az ebédlőasztalnál ülnek a család tagjaival, de egyetlen arcra sem emlékszik. Csak egy sarkig tárt ajtóra, amely mögött az éjszaka sötétség feketélik, és ő egyedül maradt, az ajtó szárnya mögé bújva.¹⁴³

VOLOGYA MOROZ IFJÚSÁGA

A XXI. század elejére közreadott titkos dokumentumokból¹⁴⁴ kitűnően a „kuláktalanítás” és a „kolhozosítás” milliós letartóztatásai nyomán a hatóságok nem számoltak azzal, hogy a családtagok bosszút állnak szeretteikért. A szovjet hétköznapi atomizált világában ez nem is volt reális veszély – egészen az 1937—39-es terrorhullámig, amely az addig privilegizált közegben élő, képzett, gondolkodó rétegeket sújtotta. Ettől kezdve tűnik fel a korszak rendeleteiben – inkább a szavak mögül – a hatalom félelme a szülei haláláért, börtönben és lágerekben átélt szenvedéseikért bosszúra szomjazó fiataloktól.

Hogy mennyire nem volt alaptalan a veszélyérzet, azt illusztrálhatja a 17 éves moszkvai Vologya Moroz sorsa – egy a milliók közül. A fiú 1922-ben született a szovjet kereskedelmi népbiztosság munkatársának családjában. Édesapja az 1920-as években a Cseka, majd a moszkvai pártszervezet funkcionáriusa volt, 1927-től pedig a Központi Végrehajtó Bizottság tagja. Két évvel később, mint a kereskedelmi dolgozókat tömörítő szakszervezet elnöke, hivatalból bekerült a kül- és belkereskedelmi népbiztosság kollégiumába.

¹⁴² A Kuznyeek gyakori orosz városnév, a memoáriró arra utal, hogy fiktív adat.

¹⁴³ GYETYI 2002: 241—242.

¹⁴⁴ MASSZOVIJE REPRESSZII 2004:

Grigorij Moroz afféle vezető középkáder volt tehát, amikor a pártapparátus felső régióit sújtó “nagy tisztogatások” keretében a történelem fogaskerekei közé került. 1937-ben, 44 éves korában letartóztatták. 1937. szeptember 9-én a család előtt ismeretlen okból a feleségét, Fanni Krendel-Morozt is elhurcolták. A különleges tanácskozás határozata alapján 8 év lágerbüntetésre ítélték, mint “a nép ellenségének családtagját”.

Három fiúgyermek maradt a házaspár után: a 17 éves Szamuil, a 14 éves Vologya és a 8 éves Alekszandr. Az anya a lágerből kétségbeesetten próbálta megtudni, mi lett a gyerekeivel. 1938 márciusában értesítették, hogy a két kisebb a kujbisevi terület egyik gyermekotthonába került. Fanni Kendel-Moroz egyik kérvényt a másik után írta az NKVD illetékeseinek, a legidősebb sorsáról tudakozódva. A következő év májusában hírt kapott róla. Mint kiderült, őt is, Vologyát is letartóztatták.

A szerencsétlen asszony másfél évig mindhiába igyekezett megtudni, miért kerültek börtönbe tizenéves fiai, és milyen ítéletet szabtak ki rájuk. 1939 szeptemberében végül Lavrentyij Berija NKVD-főnökhöz fordult. Levelében arra hivatkozott, hogy a fiúk kitűnő tanulók, kifogástalan magaviseletű, jó gyerekek voltak. Nem követhettek el bűnt – bizonyára, mint “családtagokat” vitték el őket. Pedig, írta az asszony, “tekintettel a párt és személyesen Sztálin elvtárs utasítására a gyerekeket semmilyen körülmények között nem szabad felelőssé tenni az apjukért. A Vezérnek ez a többször is hangoztatott utasítása felhatalmaz engem, hogy mint anya, Önhöz forduljak, népbiztos úr, s kérjem, vizsgálta főlül az NKVD moszkvai részlegében gyermekeim ellen emelt vádat.”¹⁴⁵

Berijához írt levelében Fanni Kendel-Moroz értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy Vologyát a moszkvai NKVD emberei tartóztatták le a távoli kujbisevi területen. Nem tudhatta, hogy szovjetellenes agitáció vádjával a különleges tanácskozás már egy évvel korábban 3 év javító– nevelő munkatáborra ítélte az akkor még nem egészen 16 éves fiút. Az 1957 februárjában kelt felülvizsgálati iratokból kitűnően Vologya Morozt azzal vádolták, hogy gyermekotthoni társai előtt “megrágalmazta a szovjet hatalmi szerveket, és kifejezte együttérzését a nép agyonlőtt ellenségeivel”.¹⁴⁶

Noha a gyermekotthonban a fiú nem barátkozott senkivel, a vád valószínűleg igaz volt. (Rözetes letartóztatásban tett vallomásában még az szerepel, hogy szülei letartóztatásai előtt sok barátja volt, köztük a neves pártvezető Jemeljan Jaroszlavszkij két fia, akik nyaranta a velük szomszédos dácában nyaraltak.)

Naplófeljegyzéseiből ítélve Vologya Moroz rendkívül nehezen élte meg családjá tragédiáját, és a saját, zsákutcába került sorsát. Kis társaitól

¹⁴⁵ GYETYI 2002: 287–288.

¹⁴⁶ Uott, 289.

eltérően ő nem a rossz élelmezésre, hanem a gyenge oktatásra, a tudatlan tanárookra panaszkodott. Mint Szamuil testvérének írta: „azt akarják, hogy elbutuljak, és ne tudjak harcolni a rossz ellen, vagyis ellenük. De ez a trükk nem fog sikerülni nekik! Az NKVD-s urak elszámították magukat. Harcolni fogok, kiabálni, telefonálni! Mindenütt beszélni fogok a kegyetlenségükről, az erőszakról! Már nem félek tőlük! Le a félelemmel!”¹⁴⁷

A bátyjától kapott kódolt üzenetre, miszerint a család két nőrokonát férje letartóztatását követően ugyancsak elvitték, Vologya Moroz naplójában ilyen sorok jelentek meg. „Telhetetlen vadállatok! Hát még mindig nem elég nektek a sok áldozat? Megsemmisíthettek, rabolhattok, gyilkolhattok, de tartsátok észben, hogy elérkezik a leszámolás órája.”

A dührohamot olyan politikai elemzés követi, amely – ha az utókor majdnem az ezredfordulóig nem is tudott róla – valószínűleg 1938-ban sem állt egyedül a hatalmas birodalom megannyi börtönében, koncentrációs táborában vagy gyermekotthonában született titkos feljegyzésekben, bizalmas beszélgetésekben. „Virul a hízelgés, a hazudozás, a rágalmak, a pletykák, a szóbeszéd és más piszkoskodások. Vajon miért? Mert alantas nép a miénk? Nem. Azért, mert alantas a gazemberek szűk köre, amely a hatalmat a kezében tartja.”¹⁴⁸

A 16 éves fiú naplójában újragondolta a kirakatpereket, elemezte a javában folyó bírósági leszámolásokban Lenin egykori közvetlen munkatársait ért képtelen vádakokat. Egyre jobban átérezte az ország nemrégi vezetőinek a kivégzés előtt átélt tehetetlen, kiúttalan dühét, és újra azzal fenyegette meg a hatalomnak „a lenini örökséghez méltatlan” urait, hogy ha a sok ezer ember keserősége lávaként feltör, elmossa őket.

Vologya Moroz feljegyzéseit természetesen megtalálták, és a fiút letartóztatták. Kihallgatása során meglepően határozottan tagadta, hogy szovjetellenes nézeteket vallana. De – legalább is a gyakran kétséges hitelű jegyzőkönyv szerint – hajlandó volt „trockistának” és „buharinistának” nevezni magát. Levelei és naplója alapján a gyereket három év koncentrációs táborig kényszermunkára ítélték. Egy évvel később a börtönben meghalt.

A család egyetlen életben maradt tagja, Szamuil Moroz, Sztálin halála után levélben próbált információt kapni öccse sorsáról. 1957. február 8-án „titkos” jelzéssel a szovjet legfelső bíróság katonai kollégiumától azt az értesítést kapta, hogy az akkori törvények értelmében jogtalanul tartóztatták le Grigorijt (ezért egy évvel idősebbnek tüntették fel a letartóztatási parancsban). Egyben büncselekmény hiányára hivatkozva -- időközben rehabilitált szülei után – „felmentették a vádak alól” a csaknem 20 éve halott fiút, és ügyét lezárták.

AKI ÉLETBEN MARADT

¹⁴⁷ Uott 291.

¹⁴⁸ Uott. 291—292.

1937-ban, amikor pártfunkcionárius édesapját elhurcolták, Aldona Volinszkaja 7 éves volt. A következő évben édesanyját is letartóztatták, mint “a nép ellenségének családtagját”. Három nappal később az egyedül maradt, rémült kislányhoz beállított néhány férfi. Házkutatást tartottak, majd közölték a gyermekkel, hogy elviszik a nagymamájához.

De nem kérdezték meg tőle, hol lakik a néni. Bármilyen hihetetlen, de olyan volt a korszellem, hogy a kislány ebből megértette: letartóztatták. Néhány könyvet bepakolt egy táskába, köztük a családi fotóalbumot. Ezt azonban nem engedték magával vinni. Árvaházba került, amelynek pincéjében ujjlenyomatot vettek tőle, majd szemből és profilból lefényképezték.

Így kezdődött a 8 éves kislány rabélete. Amikor összegyűlt egy rakományra való gyermekfogoly, egy Misa bácsi nevű korbácsos NKVD-tiszt felügyelete alatt lágerbe vitték, amelynek barakkjaiban, szigorú börtönfegyelem mellett 500 fiú és lány lakott; valamennyien politikai elítéltek gyermekei. Az apró foglyok egymás között azt beszéltek: képtelenség, hogy ennyi „nép ellensége” legyen a Szovetunióban.

Őreiket megijesztette a lázadás lehetősége. Ezért a gyerekeket 30-40 fős csoportokban más hasonló intézményekbe küldték. „Bennünket, 38 társammal együtt elindítottak Novoukrajnka városba, a kirovográdi területre”, emlékezett később Aldona. „Étlen-szomjan gyalogoltunk, amíg egy sötét, alacsony épülethez nem érkeztünk. Ez volt az étkező. Már kirakták a tányérokat, mindegyikben tucatszámú légy úszkált. Nem bírtunk hozzányúlni. Később, az állandó éhezés miatt azonban már akkor is megettük az ételt, ha valaki beleköpött.”

A tetves, ótvaros gyerekek jéghideg hálótermekben aludtak, ketten egy matracon, mocskos ruhájukkal takarózva. Havonta egyszer vitték őket fürdőbe, és ha a szabályzat szerint járó jogukkal élve – szintén egyszer egy hónapban – írni akartak „a nép ellenségének családtagja” ítélettel tőlük sokezer kilométerre lágerbüntetését töltő édesanyjuknak, akkor a nevelők hosszan, veszekedve igyekeztek lebeszélni őket a bűnös rokoni kapcsolat ápolásáról.

Aldona Volinszkaját a háború alatt társaival együtt a megszállók Németországba hurcolták, és egy ottani lágerben sterilizálták. Három évig kényszermunkát végzett. Végül amerikai csapatok szabadították fel, Magdeburg környékén.

A szövetségesek jaltai megállapodása alapján azonban az amerikaiak kiadták a SZMERS-nek, a Vörös Hadsereg belügyi alakulatainak, és a kislány újra szovjet börtönbe került. Szabadulását követően, 10 évvel kényszerű elválásuk után látta viszont a lágerből akkor kiengedett édesanyját. És fél évszázadon át, egészen a Szovjetunió összeomlásáig rettegésben élt, hogy bármikor újra a rendszer fogaskerekei közé kerülhet.

KÜLFÖLDI GYERMEKFOGLYOK

A szovjet típusú államszocializmus gyermekáldozatai között külföldi állampolgárok is voltak. Többek között azoknak a görög partizánoknak a fiai és lányai, akiket a második világháború után szüleik szovjetbarát politikájának biztosítékául túszként tartottak a Szovjetunióban, foglyoknak szánt körülmények között.

Az 1947–49-es tömeges letartóztatások során, amikor a hatóságok az egy évtizeddel korábbi “nagy tisztogatások” áldozatainak leszármazottait hurcolták el, a “spanyolos gyerekek” közül is sokakat a gulágra küldtek. A vád szovjetellenes agitáció, az ítélet 10–15 éves kényszermunka volt. Kolima Szarvasfarm nevű lágerében például egy egész közösségük raboskodott.¹⁴⁹ Ugyanígy felhasználták a hatóságok 1984–85 folyamán a szövetséges afganisztáni vezetők gyermekeit is: tudatos eloroszosításukkal afféle janicsárokat neveltek belőlük.

A de facto foglyul ejtett, elemi szabadságjogaiktól megfosztott gyermek- és fiatalok külföldiek a szovjet rendszer lefelé ívelő korszakában időről időre -- legfelső szintű döntéssel, politikai bizottsági határozat nyomán -- visszanyerhették szabadságukat, és repatriálhattak egykori hazájukba.¹⁵⁰ Jóval lassabban, esetlegesebben haladt az igazságtétel a 18 éves koruk előtt börtönbe, koncentrációs táborba vagy -- az ezekhez számos vonatkozásban hasonló szabályok szerint működő -- ifjúsági kolóniákba került szovjet állampolgárok esetében. Sokan nem élték meg azt a pillanatot, amikor tönkretett életük fejében legalább jogi jóvátételt kaptak volna.

Ráadásul az orosz alsóházban, az állami dumában a politikai megtorlások áldozatairól a Jelcin-korszak kezdetén elfogadott 1991. októberi 18-i törvény csak a jogfosztottság pillanatában 16. életévüket betöltött személyek számára tette lehetővé az erkölcsi és anyagi kárpótlást. Ezért a “gulág gyermekeinek” a legalább jelképes igazságtételért folytatott küzdelme azóta is tart.

Moszkva város tusinói kerületének írósa 1998. október 16-án hirdetett például ítéletet Igor Bernakevics ügyében. Az 1930-ban született, tehát a per idején már 68 éves felperes politikai vádakkal elhurcolt szülei letartóztatása után, 7 éves kisgyermekként nővérével együtt gyermekotthonba került. Apját kivégezték. Anyját lágerbe küldték, ahonnan 1946-ban szabadult. Az 1950-es években a szokásos “büntett hiányában” indoklással a szülőket rehabilitálták. Az életben maradt családtagok azonban addigra már végleg elszakadtak egymástól. A családi közösséget nem lehetett újrateremteni, húsz év távollétét, szeretethiányát pótolni. A moszkvai bíróság – 61 évvel az egykori kisfiú gyermekotthoni

¹⁴⁹ ROSSI, J. 1987: 101. A Szovjetunióban felnőtt “spanyol gyerekek” közösségének a szocialista társadalomba beilleszkedésre képtelen tagjait az USA javára folytatott kémkedés vádjával küldték a gulágra.

SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 106–107.

¹⁵⁰MOROZOV, B. 1998. 29–30.

kényszerelhelyezése után! – ítéletében kimondta: mivel Bernakevicset 1946-ig szögesdróttal körülvett, később fegyveres őrség által is őrzött objektumban tartották, és kényszermunkát végeztek vele, vagyis “szabadságjogaiban adminisztratív úton korlátozták, a felperes a politikai megtorlások áldozatainak rehabilitálásáról hozott törvény hatálya alá esik”.¹⁵¹

Francis Fukujama érdemtelenül híressé vált elméletével szöges ellentétben tehát a történelemnek mindmáig nincs vége. A mi tájainkon egészen bizonyosan nincs.

¹⁵¹ MEMORIAL 1999/12. A törvényt 1991. október 18-án fogadták el az állami dumában, az orosz alsóházban.